

ПОСОКИ НА МИГРАЦИЯТА ОТ НАЙ-СТАРО ВРЕМЕ ДО ДНЕС; ДНЕШНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЕМИГРАНТИ НА НАЙ-ОТДАЛЕЧЕНОТО МЯСТО ОТ НАС

Катя Исса

Университет по архитектура, строителство и геодезия

DIRECTIONS OF MIGRATION FROM THE EARLIEST TIMES TO THE PRESENT TIME; TODAY'S BULGARIAN EMIGRANTS IN THE MOST DISTANT PLACE FROM US

Katya Issa

University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy

Резюме: В текста са анализирани посоките и проблемите на миграцията от и във България през различните исторически периоди. Акцентът е поставен върху взаимопрониква-нето на различните езици. Процесите на адаптация от страна на българските емигран-ти по света към новата страна, на интеграция с нейното население водят до все по-за-силена употреба на чуждия език, докато функциите на първия (родния български) се капсулират единствено в домашна среда. За определен период от време се създава междинно говорно състояние, смесена реч, а след известно време цели конструкции от първия език поетапно се заменят с чужди, докато чуждият език стане единствен в комуникацията на емигрантите. Така се стига до *разбългаряване, разколебаване на идентичността*, отдръпване от националните ценности. Алгоритъмът на процеса е свързан освен с времето, и с мястото, на което се намират нашите сънародници. При-мерите в текста са от Австралия – „най-далечното място“, чиято локация оказва влия-ние както на етническото самоопределение, така и (най-вече) на степента на владеене на българския език.

Ключови думи: миграция, диахрония и синхрония, контактология, емигрантология

* Copyright of each paper stays with the respective authors. The works in the Papers of the Institute for Bulgarian Language are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0)

Abstract: The directions and problems of migration from and to Bulgaria during different historical periods are analyzed in this text. Emphasis is placed on the interpenetration of different languages. The processes of adaptation on the part of the Bulgarian emigrants around the world to the new country, of integration with its population, lead to an increasingly intensified use of the foreign language, while the functions of the first (native Bulgarian) are encapsulated only in a domestic environment. For a certain period of time, an intermediate speech state, mixed speech, is created, and after a while, entire constructions from the first language are gradually replaced by foreign ones, until the foreign language becomes the only one in the emigrants' communication. This leads to "de-Bulgarianization", "identity vacillation", retreat from national values. The algorithm of the process is related not only to the time, but also to the place where our compatriots are. The examples in the text are from Australia - the "farthest place", whose location influences both ethnic self-determination and (mostly) the degree of mastery of the Bulgarian language.

Key words: migration, diachrony and synchrony, contactology, emigrantology

1. УВОД. СЪВРЕМЕННИТЕ ПРОБЛЕМИ НА МИГРАЦИЯТА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА РАЗЛИЧНИ ЛИНГВИСТИЧНИ НАПРАВЛЕНИЯ

Един от най-големите проблеми на съвременните езици е тяхното взаимопроникване. Явлението не е ново, но не е било свързано с опасност от изчезване на толкова много езици преди настъпването на глобализационните процеси в световен мащаб. Съпътствани от интензивна миграция, тези процеси предизвикват смесена реч, която представлява преходен етап в процеса на смяна на даден език от страна на неговите носители с езика на страната приемник, в която са емигрирали. В глобализиращия се свят все по-тревожни сигнали предупреждават за появата на застрашени езици. Езиковеди констатирали че „в края на ХХІ в. на Земята ще останат само около 10% от сегашните живи езици, а това прави приблизително около 660 езика, предвид информацията, че към 1992 го-дина езиците са 6604“ (Suleymanova, Shaymerdenova 2002: 68). Според същите авторки 155 от тези езици се говорят от по-малко от 100 души. Изчезването на един език намалява не само езиковото, но и културното разнообразие на света

и е сигурна крачка към изчезването на народа, който го говори. Затова загубата на даден език се приема като жестока загуба, съизмерима с културна и национална катастрофа. В този аспект с ролята на противодействие се свързва новата дисциплина еколингвистика, която наскоро се появи и у нас (Angelov 2012). Еколингвистиката настоява за запазване на лингвистичното разнообразие в планетарен мащаб и за спасяването на културните дадености на всеки народ.

Най-напред социолингвистите забелязват назряващите за някои езици проблеми и извършват множество проучвания – за билингвизма и диглосията, за езиковата ситуация, за механизмите на езиковите смесвания. Първият изследовател на многоезичието Уриел Вайнрайх обобщава последиците от езиковите контакти и изтъква причините за смяната на езика, както и самия процес, почти неизменно предшестван от двуезичието (Weinreich 1979). С това той поставя началото на *езиковата контактология* като самостоятелно лингвистично направление. Преди повече от половин век (първото издание на „Езиковите контакти“ е от 1968 г.) става ясно, че езиците се сменят на поколенчески цикли и че причините, които принуждават една млада възрастова група да смени своя език, заставят и старшата, по-възрастна група да научи в някаква степен новия език. Тя запазва в рамките на един човешки живот двуезичието, но следващото, трето поколение не научава почти нищо от отмиращия език.

При съвременния, препускащ в галоп през времето и овладял до безкрая пространството житейски ритъм процесите са много сложни и изискват по-прецизни и точни изследвания, свързани с „преливането“ между езиците, които са в контакт, или по-скоро с „вливането“ на емигрантските езици в езика на официалния за страната приемник. Макар че интерференциите, представени от Вайнрайх, „вдъхновителя на многоезичието“ (така го нарича А. Г. Ангелов (Angelov 2012)), очертават пъстрата картина на взаимните прониквания от един език в друг, тяхната локализация на границата между две държави или на територията на една, в която има малцинства, бележи една уседналост, която отдавна се е видоизменила. Изследването на езиците става все по-трудно уловимо и днес определено се нуждае от нова методология, която да установи *каква зависимост съществува* между остаряването на езика и обема на интерференциите в него.

Тематиката продължава да се развива от последователите на Вайнрайх – Дж. Фишман и У. Лабов. Фишман обявява езиците за ключове към културното разнообразие (Fishman 1977), изследвано от макросоциолингвистиката, която не само дефинира основното понятие *езикова ситуация*, но търси и намира връзката и отношението между езика и обществото, както и езиковите политики на отделните общества. Лабов се концентрира върху микросоциолингвистичните изследвания, които доставят данните и се съсредоточават повече върху методите, а не толкова върху обобщенията (Labov 1972). Така се стига до въпроса за езиковото планиране (автор на термина е Ейнар Хауген) и то се

интерпретира като процес на вземане на решение, от една страна, и като процес на разрешаване на проблем, от друга (Haugen 1966b). Известна е дейността на станфордската група от края на 60-те години, която работи в Станфордския университет под ръководството на Ч. Фъргюсън и Дж. Фишман и която обвързва лингвистичните феномени с политически, образователни, икономически въпроси и обществени интереси. Въз основа на множество примери от историята и географията на различни народи авторите достигат до глобални обобщения, а Е. Хауген дефинира структурните и функционалните деления на езиковите разновидности в различни езикови ситуации, за да достигне до обобщаващата теза за ролята на езика в модерната национална държава (Haugen 1966a).

Прогресивните за времето си (70-те години на миналия век) обобщения в днешния свят не са достатъчни, защото националната държава вече има съвсем различен облик, особено при нас, в границите на ЕС, където съществуват промени в комуникацията, нови видове дискурсно взаимодействие, които се зараждат в местните общности, „като правило във все по-многоезичните социални области и сфери и при условията на все по-технологично опосредствано общуване, стимулирано отвън“ (Pachev 2012: 95). Авторът обяснява, че езиците и техните локални варианти се превръщат в емблеми (иконично онтологизирани индекси) за позициите на тези, които ги използват в едно променящо се поле от идентичности, където участниците в общуването „преживяват“ своята групова принадлежност „на степени“ както по отношение на споделена ориентация към норми и пресупозиции в различните сфери и ситуации на общуване, така и по отношение на степените на езикова свързаност/идентификация с референтната група – от обикновено позоваване или „пресъздаване на гласа на другия“ през чистосърдечната идентификация с групата, на която принадлежи езиковият код, до максимално езиково свързване/идентификация. Става дума за езиково присвояване, при което една група присвоява чужд езиков код. „Европеизацията, разбирана като допълнителна социализация на гражданите на Европа, предполага както запазване, съхранение и развитие на оригиналните езикови и културни характеристики на европейците, така и придобиване и споделяне на достатъчно компетенции, ценности и форми на поведение, които да им осигурят пълноценно участие в социалния и комуникативния живот на Европейската общност“ (Pachev 2012: 103). Подобни тези имат всички европейски лингвистични школи.

От представителите на американската социолингвистика най-близко до европейската лингвистична школа като цяло е Д. Хаймс (70-те и 80-те години на миналия век), който хвърля мост между етнографията, фолклористиката и лингвистичната теория (Hymes 1970) и разширява обхвата на комуникативната ситуация – шестелементния модел от Р. Якобсон, като го допълва до шестнадесетелементен модел, запомнящ се чрез акронима SPEAKING. Моделът на

комуникативната ситуация на Хаймс е ориентиран към интерактивната страна на комуникацията, а съдържанието на термина „лингвистична компетенция“, т.е. идеалното познаване на езика, така принципно важно за генеративистите, е заменено с термина „комуникативна компетенция“, който включва и културните модели на общностите при овладяването на социалната комуникация. Крачката към съжителство на две или повече езикови разновидности е направена от Фъргюсън (Ferguson 1971) и последвана от приложната насоченост на социолингвистичните му разработки – от усвояването на езика до езиково обучение и изготвянето на тестове за оценка на владенето на английски език (TOEFL). Така постепенно американската школа се ориентира към идеята за мултилингвизъм и културно разнообразие.

И Европа прави опити да управлява многоезичието чрез ново стратифициране на континента посредством езикови средства и критерии, но тук може да се говори по-скоро за плурилингвизъм. „Към 90-те години на миналия век редица документи вече прокламират многоезичието като демократична реакция на регионалните искания в едно „общество на познанието“ („knowledge society“). Като първо оправдание се посочват регионалните езици, а като второ – английският. Но и регионалните езици, и английският се представят чрез/през идеологията на „стандартния език“ (Pachev 2012: 35). Самата дума *оправдание*, използвана от автора, говори за проблеми в европейското ни битие. Официалната поддръжка на многоезичието на пръв поглед създава впечатление, че се цени всякакво многоезичие, но всъщност се прави разлика и имплицитно разграничение между многоезичните социалнокомуникативни системи на различните езикови общности. И въпреки че според същия автор „погледнато от изток, националният произход отстъпва пред образователната „траектория“ като главната паневропейска форма за набиране на елит“ (Pachev 2012: 37), този елит много рядко може да бъде съставен от представители на източноевропейска държава.

Българската социолингвистика обяснява световните процеси с мрачни краски в областта на футурологията: „Езиците на преуспелите в света народи изместват естествените езици на народите, подложени на икономическа и културна асимилация. Пътят на изчезването на един език винаги е един и същ: за обречения народ първоначално настъпва период на билингвизъм с диглосия, т.е. езиковата общност индиректно е принудена да си служи с два езика, като единият – традиционният – е с нисък престиж и функциите му на практика са ограничени само в битовата и фолклорната сфера. От поколение на поколение другият – престижният – език се настанява повсеместно. Това е съпроводено с множество междинни състояния, наричани в лингвистиката креолизирани езици. Рано или късно идва момент, когато нископрестижният език първоначално става миноритарен, после вече не се говори от никого“ (Videnov 2013b: 74).

Съвсем ясно е, че на едно от първите места по тези показатели е българският език поради стопяване на българския етнически елемент. Основни причини – демографската криза и емиграцията. Първата води до обезлюдяване на страната ни, обезбългаряване, а езикът губи позиции в постепенна междупоколенческа ерозия, която засяга намаляването на социалните функции и изместването на езика ни в полза на глобалния английски в редица важни области – научна, образователна, обществена, професионална. Втората причина – емиграцията, е съпроводена от езикова и културна делиберация, затихващи функции на родния български в процеса на разбългаряване, завършващ с пълно отродяване и смяна на езика с друг. Движението на българската реч и в двата случая (ако не се окаже противодействие) ще бъде по направление на т.нар. (вече и официално като термин) *езикова смърт*. Разбира се, за сравнение и дума не може да става: българският е официален държавен език у нас. Това означава, че той функционира пълноценно във всички сфери на обществена комуникация. Именно това му осигурява развитие и бъдеще, но посоката е една. Разликата е в темпото. При сънародниците ни зад граница то е много по-забързано и необратимо. Преминва чрез интерференции в деформации, налични и очевидни в преходния език на българските емигранти по света.

1.1. Цели и задачи

Целта на настоящата работа е да обхване (макар и епизодично във времеви отрязъци, с акцент на съвременността; макар и мозаечно в пространствено отношение предвид разпръснатостта на българите навсякъде по света; макар и непълно, дори неточно поради бързо променящите се езикови ситуации, част от които е и българската) посоките на миграцията през годините както в исторически контекст, така и в най-ново време, доколкото те влияят на състоянието на българския език зад граница. Направен е опит за анализ на извършващите се в езика ни промени, както и на тяхното отражение върху живота на съвременните български емигранти. Обзорният анализ, включващ българите в чужбина в най-широк смисъл и за дълъг времеви период, се извършва въз основа на различни източници, а анализът в най-широк диапазон (езикът, разположен в пространството на Южното полукуълбо)¹ е свързан с неговата отдалеченост от България. В така очертаната координатна система на пространство и време езикът не е застинала постоянна величина, а е в не-

¹ Авторът не е запознат с резултати от изследване на „жива реч“ на българи, живеещи извън България, нито с езиковедски проучвания на българска реч извън Европа, извършени въз основа на събран чрез включено наблюдение емпиричен материал.

прекъснато движение – от свободно владеене до напълно изместване от езика на страната приемник, от глобалния английски или от трети език, употребяван в обкръжаващата среда.

Конкретните **задачи** за постигане на целта са финализирани чрез включено наблюдение в Сидни, Австралия. Те са предшествани от дълга подготовка за теренното проучване, изразена в следните *предварителни задачи*: а) преглед на източниците за езика на българската емиграция – задача, и до днес неизпълнена докрай поради огромната информация по темата, която провокира и обхваща на настоящата студия; б) запознаване с работата на Асоциацията на българските училища в чужбина (АБУЧ) с цел допълнителни предложения относно обучението на децата от Българското неделно училище в Сидни; в) избор на място и време за теренното проучване. Беше избрано „най-далечното място“, за да се изследва езикът на българите, рядко пребиваващи в България, на „истинските емигранти“ във време, подходящо за теренни проучвания в училище – средата на учебната година, което в Сидни съвпада с лятната ваканция на студентите, и възможността за двумесечния престой на автора там; г) изследване на езика на семейството – пилотно изследване, извършено на територията на София през 2015 г. върху езика на гостуващо семейство от Сидни (Issa 2016); д) избор на подходяща методика за работа. Беше използван провереният опит на българската социолингвистика по отношение на езика на града (Videnov, Bauchev 1999).

Пътят на процеса на затихване на функциите на българския език с улавяне на алгоритъма на деформациите, постепенното изключване на фрагменти при употребата на българската реч, замяната на множество елементи от тази реч с елементи от чуждата са описани в пълнота след изпълнение и на т. нар. *основни задачи*:

1. Анкета, проведена с българските емигранти в Сидни².
2. Теренно проучване на идиолектите на емигрантите чрез включено наблюдение³.
3. Установяване на деформациите и алгоритъма на тяхното движение⁴.

² Анкетата беше подадена на място на 50 изследвани лица, които отговориха на 24 въпроса. Отговорите са подробно коментирани в дисертационния ми труд „Български език на юг от Екватора (Социолингвистично проучване на езика на българската емигрантска общност в гр. Сидни, Австралия)“, защитен в Катедрата по български език на Факултета по славянски филологии в СУ „Св. Кл. Охридски“ през 2023 г.

³ Резултатите са публикувани в същия труд заедно с транскрибираните диалози, налични и във фонотека от личния архив на автора.

⁴ Деформациите са установени и подробно анализирани в дисертационния труд.

Параметрите на отклоненията от българската реч тук ще бъдат коментирани съвсем накратко, в малка примерна извадка. Изводът от тях е категоричен: Затихващите функции на родния език в другоезичната обстановка понижават не само нивото на българоезичните употреби количествено, но и степента на владеене на езика (качествено) след настъпването на деформации в речта на българските емигранти в условията на езикови контакти и особено на родените в чужбина деца на български семейства..

Настоящият обзор информира само за очевидните промени в живота както на имигрантите в страната ни, така и на сънародниците ни в чужбина. Тяхната реч се характеризира с постепенно изместване и напълно изоставяне на българските думи и фрази и замяната им с чужди. За да се покаже начинът, по който това се случва, да се улови живият пулс на езика, е нужен коментар на резултатите от теренни емпирични изследвания, от включено тайно наблюдение на живата реч на българските етнически общности в чуждоезикова среда, а примерите в настоящата студия са единствено от речта на българските емигранти в Сидни⁵. Въз основа на подобни изследвания, извършени в различни точки на света, в които живеят българи, извлечени чрез т. нар. в социолингвистиката *сонди* на деформирана реч, смесени фрази, маркери на междинен език, може да се прогнозира бъдещият облик на българската реч зад граница.

1.2. Предмет и обект на изследването

Предмет на настоящото изследване е *емиграцията като цяло и българският език* в неговите проявления извън страната ни, погледнати в исторически контекст като хронология на възникване и развитие в диахронен аспект, както и неговото разпространение по цялото земно кълбо днес в синхронен аспект, с акцент върху българската езикова ситуация на нашите емигранти в Сидни. Коментирани са въз основа на данни от други автори (Bokova 2000; Kocheva 2017a; Kocheva 2017b; Pachev 2006; Pachev 2012; Sotirov 2000; Chervenkov 2017) езикови взаимопрониквания и в европейски страни с установяване на наличие или липса на реално използван за комуникация български език, неговото силно или слабо присъствие, добри или лоши перспективи за продължителността на неговия живот. Предварителните хипотези, че перспективите за запазване на езика ни зад граница са обратнопропорционални на отдалечеността на новото

⁵ Откритите интерференции в речта на българите в Сидни, както и предложения за запазване на живота на българския език за по-дълъг период от време са описани подробно в мащабното изследване за дисертацията, което при възможност ще бъде публикувано и като книга.

място от България (колкото по-далечна дестинация са избрали нашите сънародници, толкова по-бързо се отказват от езика си), а също и на времето, прекарано в чужбина (колкото повече години са живели и живеят зад граница, толкова по-често заменят родния български с чужд език), се потвърждават категорично от емпиричния анализ на данните от Сидни. Още по-голям е проблемът за родените в чужбина деца на български семейства, чужди граждани, но наши деца, за които българският език често е напълно непознат, а България – страната, от която имат роднини. Единствената правопрпорционална зависимост за езика ни се открива в перспективата за правилна държавна езикова политика, ангажираност на институционално и образователно ниво, участие на българското езиковедие в процесите на превръщане на българските училища зад граница в места, където езикът ни може да се съхрани задълго, животът му да се запази и предава от поколения на поколения българи.

Поколенията българи, заради които „другата България“ все още съществува, са **обект** на това изследване. Надеждата, че някои от тях притежават единствено българско езиково месторождение, че имат намерение да се завърнат в географския (буквалния) смисъл или да се завръщат винаги в своите мисли (в абстрактния, метафоричния смисъл), е причина за настоящия текст, както и за теренното проучване, направено в Сидни, и за нестихващия интерес на цялото българско общество към живота на нашите сънародници в странство. Животът на езика, в случай че с общи усилия успеем да го съхраним, е първият и най-важен индикатор за това, че ни има и че може дълго време и на много места по света да живее една „съхранена България“.

2. МИГРАЦИЯТА В ДИАХРОНЕН И СИНХРОНЕН АСПЕКТ

Въпреки че темата за миграцията не е нова, подвластна на стереотипа и ясно дефинируема, в най-новото време тя става все по-обсъждана и актуална, поставя обществото ни в постоянна истерия и изправя едни срещу други застъпници на противоположни становища. По отношение на речниковото значение на термина – *процес на преместването на населението по определена територия, свързан с промяна на постоянното местоживее* – не се наблюдават спорове, въпреки че от гледна точка на семантичната точност „в българските средства за масова информация все по-често се използва думата *мигрант*“, без да се отчита наличието на „семантична разлика между нея и думите *емигрант* и *имигрант*, с които тя е близка по форма“ (Kolkovska 2016). Същото твърдение може да се изкаже и за думата *миграция*, използвана тук като хипероним на хипонимите *емиграция* и *имиграция* поради обсъжданите често еднакви по отношение на двете понятия въпроси. Наболели въпроси от типа „Миграцията – път към меч-

тите ли е, или бягство?“ не винаги уточняват към коя съставка на миграцията са отправени, а съчетаването на многообразието от отговори оформя и структурирането на миграционните причини. „В основата на процеса обаче стои разрият между възможностите на икономическия и културен потенциал на родното място и развиващите се претенции на индивида, свързани с представите му за настоящия му и бъдещ начин на живот“ (Georgiev 2019).

Тук ще представя някои наши психологически нагласи към *емиграцията*, важни за обществото и за темата на настоящата студия. Емиграцията заедно с демографския срив във века на глобализацията създава условия да се обезличим, претопим, обезбългарим, изчезнем от картата на света. Такива нагласи предизвикват статистическите данни, представени в публичното пространство от икономисти и други изследователи на икономическото състояние на страната, тъй като активната работна ръка се реализира в чужбина. Това естествено предизвиква страхове от загуба на българския език и замяната му от езиците на държавите, в които нашите сънародници емигрират. В противовес на страховете се появяват и оптимистични прогнози от езиковедските среди, които залагат на българския етнически произход на емигрантите и търсят български корени отпреди векове навсякъде по света. Тази *възродена езиковедска ориентация* не успява да окуражи тукашните българи чрез тезата, че имаме бъдеще като народ с историческа памет. По темата се завихри една истерична заинтересованост от страна на обществото ни, публичното пространство и днес се залива от всевъзможни интерпретации с противоположна информация, наложена от стереотипа, че емиграцията е ново явление, белег на нашия век, свързан с глобализацията. Обсъжда се политиката на Р България, а миграционната политика на всяка държава (би трябвало да) се обвързва с националния ѝ интерес. Нашата обещава да се съобразява както с произтичащите от пълноправното ни членство в ЕС ангажименти в тази област, така и с новите тенденции в глобален и регионален план и установените международни стандарти⁶. Настоящата миграционна обстановка в Република България се описва както в доклади, публикувани в интернет с най-разнородни цифрови (статистически, но винаги „неофициални“) данни за броя на емигрантите, в проекти, заявяващи противоречивите намерения на държавата дори на една и съща страница, така и в есета и всякакви литературни жанрове, заредени с емоция, от страна на известни и неизвестни личности. Все пак авторитетните публикации са на политици, икономисти, демографи, психолози, социолози, финансови съветници, инвеститори, всякакви учени, от които много малко са филолози, т.е. проблемите рядко

⁶ Обвързаността на нашата държава с политиката и практиката на ЕС произтича от задълженията на Република България, поети с Договора за присъединяване на страната към ЕС, от регламентите и директивите, практиката и инициативите в тази област.

се обсъждат с оглед на езиковите феномени. Затова и въпросите, които се задават от хората (предимно етически въпроси), не засягат езика в аспекта на неговото научаване/изучаване, а го намират за безспорна даденост, останала в мисленето на българите на заден план, като нещо, което се подразбира само по себе си. Към сънародниците ни, избрали пътя на емиграцията, отношението на българите е строго: „ще говори родния си език всеки, който иска; ще научи и децата си, ако е истински българин; няма да се превзема с чужди фрази и да се преструва, че е забравил българските“. От обективните трудности около съхраняването и/или научаването на езика не се впечатлява никой. Най-коментируваният въпрос е за мотивите при съвременната емиграция. С изключение на първите години от прехода (90-те), в които емигрантите бяха обвинявани, че са избягали, и получаваха клеймо на национални предатели, коментарите в първото десетилетие на XXI век се обърнаха срещу държавата – прокудила безработните и нереализирани българи, уволнените, унижените, неоценените да търсят работа в чужбина. Отмина и тази вълна от настроения и сега (през второто и началото на третото десетилетие на XXI век) коментарите са по-спокойни, нагласите са положителни, зараждат се очаквания за завръщане на емигранти, а оценките са по-обективни. По въпросите за българите в чужбина все по-често започнаха да пишат и филолози. За съжаление, която и българска емигрантска общност зад граница да изследват, въпреки че описват дадена територия по исторически или дескриптивен начин локално, повечето от тях правят необосновани обобщения. Те подвеждат под един знаменател всички българи зад граница с цел да докажат живота на българския дух, гордостта ни (на цялата нация) от това, че не сме забравени, че не сме напуснати завинаги, вече сме и европейци, а хората, за които пишат, се смятат за българи, живеят като българи, държат се като българи (в етнографския смисъл – чрез запазване на народни обичаи и символи). Мисля, че едно филологическо съчинение по темата няма смисъл, ако не се констатира *как наистина говорят* българите зад граница. Не всички, а описваната група в описваната държава.

Животът на българските емигранти през вековете е безкрайно разнолик. Езикът – като негово отражение – също. Ако животът в чужбина е започнал след поредната руско-турска война чрез пренасяне на цели села в Бесарабия, изолирани от останалия свят, езикът се пази двеста години, но това е езикът от преди двеста години. Ако езикът е напълно забравен, значи преселването е било поединично, обкръжението – чуждоезиково, асимилирането – поетапно, зависещо и от политиката на страната приемник: дали толерира, дали допуска, дали налага забрана за използване на наследствения ни език на своя територия. Българската филология често се развива в търсене на остатъци от българоезични употреби и доста успешно теоретизира своите постановки. По-важно е обаче да се изследва реалното състояние на езиковите ситуации по места. Вместо това често в наши съчинения езикът се представя като следствие на идентификация,

а не като нейна основа и не е първи по степен на важност изследван обект. Въпреки че се коментират понятия като „загуба на езика“, „смърт на езика“, „смяна на езика“, те не са тревожни сигнали за асимилиране на общността, ако тя има юридически статут, според който се определя като притежаваща „етнолингвистична виталност“ (Pachev 2006: 184). Смятам, че това е неправилно. Хронологията на емигрирането трудно се обхваща във времеви отрязък и трудно се обобщава въз основа на пространствени отрязъци. Затова обобщенията са не реални, а идеологически и морално-етически. Дори когато се коментират периодично от езиковеди, те се концентрират около етнографските символи, чрез които съвременните емигранти, от 1989 година насам, демонстрират българска идентичност. Ангел Пачев например коментира „социоллингвистичните данни за българската диаспора в Словакия [които] показват, че език и етничност могат да варират и независимо помежду си [...] т.е. българският език не винаги е единственият или най-изявеният маркер за етногрупова принадлежност“ (Pachev 2006: 188). По-нататък в изложението авторът констатира, че езикът е на практика пасивен за голяма част от общността, а особено за емигрантите второ и трето поколение е непознат. Аз мисля, че там, където не се говори български, не може да има индикатори за българска етничност, които да се наричат социоллингвистически. По отношение на езика (в този и в други текстове) емиграцията се свързва с глобализацията. Филолозите в този смисъл трудно разграничават понятието *миграция* от *глобализация* и *европеизация* и се опират на безбройните стратегически документи на ЕС по отношение на европейската интеграция (ОЕЕР, Порфолио и пр.). Понякога се присъединяват към европейски директиви, заявяващи престорено уважение от страна на Съюза към всеки език, осигуряващи възможности за статут на този език, без значение че той е изцяло пасивен, тъй като никой от юридически признатата общност не го знае и говори⁷. Понякога филолозите се обръщат (ние се обръщаме) към прозорливостта за времето си на други „филолози“, гениални мислители като Юго⁸,

⁷ „Същевременно проблемът за определяне на ролята и мястото на един европейски език в диаспората на стария континент може да се разглежда като неотделима част от една съзнателна традиция в европейската хуманитаристика, насочена към търсене на приноса на отделните национални общности към общоевропейските ценности, към световната култура и развитието на човешката цивилизация въобще“ (Pachev 2006: 189).

⁸ „Ще дойде ден, когато всички нации на този континент, без да губят своите различни качества или тяхната прекрасна индивидуалност, ще се слезат в едно по-висше обединение и ще формират европейското братство. Ще дойде ден, когато няма да има други бойни полета освен тези на ума – отворения пазар на идеи. Ще дойде ден, когато вместо да се използват куршуми и снаряди, ще се гласува“ (В. Юго).

Гьоте⁹ и др. И така, вместо да изследваме езика на българите, търсим маркери за дълбок социален и културен прелом. В това няма нищо лошо, лингвистичните изследвания са от значение за развитието и облика на всеки духовен процес във всяко време и трябва да се съобразяват с общественно-политическите условия, както казва Е. Пернишка (Pernishka 2017). Авторката допуска (по отношение на ролята на лингвистиката за развитието на обществото), „че и в наше време, при това, взето конкретно – като края на това десетилетие и следващото – с определена активност и убеденост, с достатъчно вътрешна мотивация, а не с научно високомерие, безразличие и бездействие съвременната криза ще обърне посоката си“ (Pernishka 2017: 11). Тя също цитира един „гениален филолог“¹⁰ и като подчертава ролята на субективния фактор, езиковеда, разбиран като деец на културата и науката на днешния ден, смята, че той трябва да преразгледа своите цели и задачи, изпълнявани в предходните десетилетия. „Те не само бяха свързани с една инерция, но и с неоправдано сложни, пресиленни изисквания към училищното образование, които почти съсипаха езиковата култура и отдаляха езика на интелигенцията от по-обикновената аудитория и възможност за въздействие. Както в заобикалящата ни среда, така и в работата ни прагматизмът трябва да стане доминиращ [...] и в това се очертава една от основните задачи и на нашата институциска и университетска дейност в бъдещото десетилетие“ (Pernishka 2017: 11). Същото смятам и аз по отношение на езиковите ситуации на българите в чужбина не без отчитане (но не и като основна тема на лингвистично изследване) на решаващите фактори за емиграция или оставане в България. Най-важният фактор за оставане в/на „нашето място“ (позволявам си да перифразирам акад. Балан) е икономическият.

Динамиката на икономическите процеси в нашата страна през последните години доведе до реструктуриране и на българската езикова ситуация. Съжителството на държавния стандарт и диалектите показва една балансираност във времето, защото плавното изчезване на диалектите, прогнозирано преди десетилетия от социолингвистите, отдавна вече е факт: на мястото на диалектите се настаняват мезолектите, които продължават от своя страна да се сливат с книжовната разговорна норма (Videnov 1973, Videnov 1982, Videnov 2013b, Videnov 2016). Не така балансирано е съжителството на българския език и

⁹ Прозрението на Гьоте е възплътено в идеята му за европейска общност, а именно, че „отечеството е навсякъде и никъде“. И го е направил във време, когато, пак по неговите думи, „навсякъде са заети да създават нови отечества“ (Й. Гьоте).

¹⁰ „Конкретната историческа култура, в която човекът, както и народът, част от който е той, съществува като историческо явление, това е културата на неговото място и време“ (Ал. Теодоров-Балан).

езиците на етническите малцинства – проблем, който се задълбочава от съвременната икономическа ситуация. Образованата част от българския етнос търси професионална реализация извън страната, а тези, които остават, бележат чудовищен спад на раждаемостта. Населението се умножава главно от малцинствата. В обезбългарените села се говори на ромски патоя и турски диалекти, българският книжовен език е непознат за голяма част от подрастващите. Такива са последиците от миграцията. Затова (и не само) наложително трябва да се проучва и езикът на българите в чужбина, а за неговото преподаване трябва да се произнесат езиковедите, а не да се разчита само на обществените поръчки на МОН, които често са адресирани към други специалисти. Академичните сътрудници и изследователите забравят, според цитираното тук съчинение на Е. Пернишка, че езикът е „живо „средство за общуване“, че всеки ден се използва в различни форми от огромен брой разнотипни не само по образование или местоживееене, но по всичките си човешки качества потребители, че благодарение на това всичките техни положителни и отрицателни черти се проявяват в него“ (Pernishka 2017: 11). Връщам се към тази статия, въпреки че не засяга конкретно езика на емигрантите, защото тя приканва езиковедите към активно езиковедско поведение, към проучване на живия език на съвремието и завършва оптимистично по отношение и на езика ни зад граница: „Намирам, както и редица други колеги и граждани, за особено целесъобразно и актуално с оглед на изказаните тук виждания, изработването и представянето в последните месеци на диалектната карта на България, направено от Секцията по българска диалектология и лингвистична география. Ако преди 10 – 15 г. тази карта би била един любопитен принос в нашето езиковедие, днес, във време на обезбългаряване и силен духовен спад, изпъква много по-широко нейното социално и народополезно значение. Проучването на промените в езика на повече от един милион българи, разселени напоследък в различни социални общности, поддържането на връзката с актуалния там език също представлява перспективна проблематика, от която може би ще произлязат и някои прагматични последиствия“ (Pernishka 2017: 12). Със съжаление констатирам, че такива (в следващите 7 години) не произлязоха.

Днес, в началото на XXI в., под български език се разбира *градското езиково поведение на българите, живеещи в България*. Съжителство на държавен стандарт и диалекти дори на територията на страната ни на практика няма. С отмирането на селския бит отмира и диалектът и в социолингвистиката ясно са посочени причините и са проследени процесите на езиковата урбанизация (Videnov 2016). Социолингвистите успяха да видят езиковите същности, системи и форми такива, каквито са, в тяхното развитие и промяна, в техните взаимоотношения и свързаности, а не каквито ни изглеждат или искаме да бъдат поради патриотични нагласи, лингвистични заблуди, доказуеми само от една

гледна точка. В процеса на еволюция взаимодействието между език и общество оформя една доста пъстра и нееднородна, подвижна във времето и пространството картина на езикови форми и взаимоотношения, в която „всеки елемент участва в по-голяма или по-малка степен в изграждането и в процесите на взаимодействие с другите, като всички те заедно принадлежат на голямото тяло, наречено национален език“ (Armutyanov 2016: 83). Некнижовните, субстандартните форми допълват картината на българския език и заедно с книжовния довършват облика му на общонароден. Езикът на емигрантите в много редки случаи е част от това езиково тяло. Дори някои от тях да се включват в създадените в интернет форуми и ежедневно да общуват на български, това са първо поколение емигранти, заминали скоро и в зряла възраст. Дори да участват в „диалектни“ блогове, в които се заявява, че се говори на диалект, нито те, нито българите от България показват владение на съответния диалект, а правят имитация на диалектно говорене по спомени на диалектни фрази, често нарушавани и допълвани с книжовни изрази (Kanevska-Nikolova, Fanchulo 2019).

Основен проблем на миграцията остава намаляването на нашия брой. Истината е, че народът ни се топи. Населението в България е намаляло с 18 % след пика през 1985 година според преброяванията от 1985 и 2011 г. и годишно – с 0,7 % и 1,1 %, както се вижда от „Списък на населените места (преброяване 1985 година), представен от Националния статистически институт“ (Slavova 2019). За главни причини се смятат ниската раждаемост и емиграцията. Политическите промени в първата половина на 90-те години на XX век оказват негативно влияние върху броя на населението и демографската ситуация. Ръстът на населението остава отрицателен след 1989 година: за периода 1985 – 1992 година е 5,16 %, между 1992 и 2011 е 7,59 % според преброяванията. Естественят прираст на населението за 2015 г. е 6,1 % общо за страната, от които 3,5 % за градовете и 13,4 % за селата. Раждаемостта за страната през 2015 г. е 9,2 %, като е малко по-висока в градовете – 9,4 %, в сравнение със селата – 8,5 %. Емиграцията също остава висока през 2015 г. – 29 470 души (сменили адресните си регистрации от България в чужбина), от тях 24 487 са с българско гражданство. През 2016 г. – 30 570, от които с българско гражданство 26 795 души. Повечето са във възрастовата група 15 – 60 години. Информацията е предоставена от „Външна миграция по възраст и гражданство на мигриралите лица. Национален статистически институт, 2016“ (Slavova 2019). По отношение на емигрантите: „Българската диаспора в чужбина не може да се смята за резерв, който съществено да повлияе на демографската картина у нас“ (Tashev 2015). Средната възраст за страната е 43,3 години. Демографската ситуация в България за периода 1989 – 2015 г. може да се обобщи с бързо намаляване на населението, намаляваща раждаемост, увеличаване на дяла на населението в зависимите възрасти, висока емиграция, обезлюдяване на селата и силна миграция

на населението в градовете. Пикът на броя на населението в България е 1985 година, след което започва намаляването. За първи път то е наблюдавано при преброяването през 1992 г. За основна причина още тогава се посочват неблагоприятните социално-икономически условия, които водят до рязка емиграция след политическите промени през 1989 г., и намаляващата раждаемост. В абсолютни стойности населението на страната е намаляло с милион и половина, което е 12,85 % за разглеждания 16-годишен период. „Темпът на намаляване на населението се увеличава: от стабилизирането между 0,5 и 0,6 през последните 5 години (2011 – 2015, бел. моя) се наблюдава леко увеличение до 0,73 % за 2016 год.“ (Slavova 2019). И до днес темпът на намаляване на броя на нашето население продължава прогресивно да расте.

Според доклад на Департамента по икономически и социални въпроси към ООН, за периода 2015 – 2050 г. се очаква населението на страната ни да се намали до 5,1 милиона, или с повече от 25 % от цялото население в момента. Черната статистика, че България ще е държавата с най-свито в световен мащаб население през 2050 г., се опира на перманентното обезлюдяване на страната, на безвъзвратното „изтичане на мозъци“, емиграцията на образовани кадри, от които в България има остра нужда. Броят на емигриралите, трайно заселени в други държави българи не спира да расте, те вече не са „повече от един“, а са почти/повече от два милиона; броят на децата, които се раждат в страната ни, намалява (например през 2016 г. са се родили само 67 000 българчета, а през 2018 г. – само 62 197); броят на онези от тях, за които българският език не е първи по степен на владеене (а е втори след турски или ромски) е значително по-голям от броя етнически българи; а броят на онези етнически българи, чиито родители ги учат в семейството на английски, преди да са проговорили на български (дори и да живеят в България), засега не е проучен, но и той е налице в нашата родина. Извън нея сред емиграцията езикът ни се пази в едно, две, най-много три поколения.

Освен на неизбежните взаимопрониквания в контакта на езиците трябва да се обърне внимание и на контакта на културите – дори езиковият контакт да е само един от аспектите на контакта на културите. В този смисъл според най-мрачните прогнози се задава българска народна културна катастрофа в средите на нашите сънародници в чужбина. Налага се коренна промяна на нагласите, затова искам тук да се върна към концепциите на станфордската група, представени по-горе, които срещат отпор у един от членовете на групата и не случайно това е австралийският учен Бьорн Джермунд. Той „подчертава, че Хауген разглежда чисто лингвистично въпроса за езиковото лидерство, докато в повечето случаи езиковата политика се оказва квазилингвистичен проблем. Квазилингвистичните проблеми, според Джермунд, не трябва да се третираат като лингвистични, защото „процесът на езиковото планиране“ се определят от

мотивации с по-различен характер – идеологически и символични“ (Angelov 2012: 18). Докато Хауген дефинира структурните и функционалните деления на езиковите разновидности в различни езикови ситуации, за да достигне до обобщаващата теза за ролята на езика в модерната национална държава, Джермунд е наясно, че *любознателността* е достатъчен мотив *разнообразието* да се прочува като една съпоставителна социология на езиковото планиране, а *родолюбието* е *гаранцията*, която съхранява малцинствения език на всяка етническа общност.

3. БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ ПО СВЕТА

3.1. Емиграцията през годините

Емиграцията през годините в исторически контекст започва с преселенията на българите като бежанци и трудно се асоциира с днешната, но в диахронен план, макар и с липса на категоричност относно началото и поредността на масовите преселения, може да се очертаят някои рамки от миналото, да се потърси приемственост, поне относно мотивите за изселване. Същевременно точно мотивите за изселване показват онази разлика, поради която не наричаме първите изселници емигранти. Повечето от данните се отнасят за официално формирани и функциониращи общностни групи, чиято общностна обвързаност се изразява в стремеж към съвместен живот – втора разлика със съвременните български емигранти, показателна за сравнение на „старите“ и „новите“ емигранти, както и за причините за владене или забравяне на българския език съответно от първите и вторите. Днешното население в Бесарабия, Приазовието, Одеска и Кировградска област (Stoykov 1993: 188 – 190) е съставено от потомци на наши сънародници от Сливенско, Ямболско и редица други плодородни райони. Поминъкът и битието на тези хора създават условия за известна затвореност и това в продължение на повече от век и половина, почти два, поддържа българския им език, функциониращ под формата на териториални диалекти. В България тези изселници са познати като бесарабски българи, но има също и „таврийски, олшански, одески, николаевски, кримски българи, а също така и общността ни в Румъния, образувана след съединяването на Влашкото и Молдовското княжество през 1861 г.“ (Milanov 2017: 93). В съвременния смисъл на думата те не са емигранти. Живеят по модела на етническа и православна българска нация, която извън територията на България (не действителна при изселването, но бленувана за освобождение) съхранява етническата и религиозната си идентичност, възприема се като органическа част от българската нация и не забравя мечтата си за завръщане в родината. Както повечето неща в държавата ни, бъл-

гарската езикова политика спрямо българското население в Украйна и Молдова никога не е била домислена, нито пробългарски премислена. Обстановката особено през съветския период създава условия за контакт и смесване на нашите сънародници с украинско и молдовско население, а това води до необходимост да се усвои руският език, официален за всички в голямата страна. Ето защо на българския преселник му се налага да стане билингва и трилингва, за да може да оцелее. Българският език (диалект) е семейно средство за общуване, чието бъдеще е сигурно само в чисто българските семейства и донякъде там, където майката е българка. Въпреки това бесарабските българи се оказват креативни в развитието си и предани на обичта си към родината. Неслучайно Първата българска гимназия е тяхно дело. Днес тя е на повече от 165 години (открита през 1858 г.). Намира се в Южна Украйна, в Болград, който тогава е бил в пределите на Молдова. Наоколо са разположени села – цели, затворени, компактни – нормално е тук да се запази и езикът. Това „не ново място на света“ няма нищо общо със сегашните „нови места“ и остава завинаги българско. Мотивацията за емиграцията тук е не просто различна. Тя е противоположна на днешната. Тези хора са избягали не от България, а от Османската империя. Идеализирането на България, която в първите години на преселването им е само мечта, се е предало на потомците им и до днес те се обучават в български училища, отдадени на родното българско слово. Тези болградски свещени територии, според мене български от Кубратово време, и днес са жив къс от живия български народ. Но те се различават значително от представата за емигрантите.

Останалите извън пределите на държавата български територии, населени с българско население след Освобождението (1878) и Балканските войни (1912 – 1913) и след Първата световна война (1914 – 1918), също не се възприемат като емигрантски общности. След образуването на Третата българска държава за тях се говори като за все още „поробени българи“, с което ясно се определя стратегическата посока в политиката на България – българите в Македония и въпросът за националното обединение. И до днес тези автохтонни общности населяват земи, възприемани като български етнически територии, попаднали в границите на съседни държави по силата на международни договори. Това са българите в Северна Добруджа, Западните покрайнини, Гѝра, Голо Бърдо, Вардарска, Егейска и Преспанска Македония, Одринска и Беломорска Тракия, Южните Родопи. Балканските войни и Първата световна война, свързани с последвалото откъсване на изконните български територии в Добруджа и Западните покрайнини, дават живот на нов термин – „български малцинства“ (Yanev 2017). Съответствието между етнически произход и самоопределение при тези малцинства се запазва поради тяхната многочисленост и компактност. При тях процесът на формиране на етническата идентичност е завършен още при отделянето им от тялото на българската държава,

а отношението им към нея е като към прародина. Интересно е, че „при автохтонните български общности и при диаспората ни регионалната самоидентификация доминира над националната, докато при емигрантските общности се предпочита националната самоидентификация“ (Milanov 2017: 117). При емигрирането си в края на XIX и началото на XX век в Унгария, Румъния, Чехия, САЩ, Канада, Латинска Америка, Западна Европа вече по икономически причини, емигрантите, тръгнали от диаспората, все още са се определяли като българи. За съжаление, при повечето от тях са настъпили, както и при всички българи от България, емигрирали през този период, асимилационни процеси, завършили с пълно блокиране на функциите на българския език. Дори някои от тях – бесарабските българи от Бразилия (Chervenkov 2017), да са запазили своето име в един своеобразен етновъзродителен процес, днес те са бразилци, потомци на бесарабски българи, потомци на българи от България. Други – произхождащи от югозападните райони на българското езиково землище, които на практика след Освобождението не стават компонент на българската държава (с изключение на краткия период 1941 – 1944 г.) – не се идентифицират дори по спомен с нас на новите места, в които живеят. Нито тази част от етнически българи, която през 1912 г. остава в Гърция и е подложена на усилена гръцка асимилация¹¹, нито другата – от вардарския регион, останал през 1912 г. в пределите на бивша Югославия, където се прави опит да се въведе сръбският книжовен език, а през 1944 г. за революционни нужди се кодифицира книжовен език, изкуствено конструиран на базата на югозападните български диалекти (около Скопие), наречен македонски книжовен език – днес би се идентифицирала по каквото и да е признак с България. Не защото пропагандната машина на Югославия от онова време прави всичко възможно да докаже на света, че това е език, който няма нищо общо с българския¹², а защото по отношение на България те са в денационализация: не използват нито една от различните форми на българския език, които се реализират в България. И въпреки че за всеки филолог е ясно, че не може от български диалекти да се получи небългарски книжовен език, официално те припознават езика си като друг.

Заради този (наистина друг, макар и само по документи) език дори в диакронен план не определям като българи, нито като български емигранти такива български по етнически произход групи, каквито са наследниците на българ-

¹¹ Сега там българските диалекти частично се пазят в речта на най-възрастните единствено в тяхното домашно обкръжение. За официални нужди се използва гръцкият книжовен език.

¹² По този въпрос у нас е писано твърде много (Kochev 1984; Videnov 2003: 22 – 35).

ските колонисти в Трансилвания, които се превръщат в румънци, немци или унгарци, преобладаващата част от българската диаспора в румънската дунавска низина (областите Олтения и Мултения), която е румънизирана, жителите на Поморавието, присъединено към Сърбия през 1878 г., които са напълно сърбизирани, както и така наречените крашовени в румънската част на Банат, потомци на изселници от българските земи още от XIV век.

Етническият произход и етническото самоопределение са в пряко взаимодействие и взаимозависимост, което е възможност за съществуването на една общност, доколкото идентичността се основава на произхода, но се запазва чрез езика. Затова, колкото и да разсъждаваме за емиграцията в теоретичен план, каквито и точни определения да изкристализират за всички понятия, дори те да се уеднаквят в международен консенсус, единственото, което може да определи българоезичния индивид като такъв, е използването на българския език. Нищо друго. Сред задграничните българи, за които стана дума, такъв тип самоопределение днес има само при българските общности в Молдова и Украйна, както и при българите от Западните покрайнини. „Състоянието на другите български общности зад граница е такова, че или самоопределението не е свободен акт, или българският им произход е загубил етноопределящото си значение, или идентичността е накърнена, което пък води до проблеми при самоопределението“ (Milanov 2017: 119).

След Освобождението от османско робство българската емиграция се определя главно като икономическа емиграция. Тя се насочва основно към Европа – Централна, или Средна, и включва едно неоспоримо ядро, съставляващо основната част от земите на бившата Австрийска (респ. Австро-Унгарска) империя, т.е. Австрия, Чехия, Унгария, Словакия. „Българското присъствие“, разбираемо от своя страна като понятие, е свързано с формирането на обособени български общности в Средна Европа, оставили отражение в съвременните европейски езици, например в унгарския (Sotirov 2000). Миграционните процеси и на други места довеждат до оформянето на характерни общности в другоетничната среда, които се самоидентифицират и са идентифицирани от обкръжението си като такива. „Би могло да се твърди, че механизмите на конструирането и конституирането на български общности на териториите на съвременните Австрия, Унгария, Словакия и Чехия са от етнодисперсен тип“ (Penchev 2017: 116). По принцип формирането на етнодисперсията като тип човешка общност в другоетнична среда е свързано с миграционни движения от икономически, политически и други подбуди, като миграцията може да бъде и групова, и единична. Общността обаче не е продукт на компактно заселничество и не формира селищни структури. Тя не притежава „своя“ територия, а е разсеяна върху цялата територия на държавата. Може би затова усилията ѝ са насочени най-вече към афиширане на етнокултурна самоличност, а претенциите ѝ могат да стигнат макси-

мално до някакви форми на културна и евентуално конфесионална автономия. Тук отново ще направя паралел със съвременните емигранти, чиито претенции нямат нищо общо с гореспоменатите. И все пак, тъй като казаното се отнася за българските общности в средноевропейските страни, съществува известна приемственост, която е в полза на днешната езикова политика на България по отношение на образованието зад граница на територията на Европа. Може да се смята със сигурност, че европейските български общности са типологично различни от редица от останалите български общности в другоетнична среда. Общото между самите тях е, че процесите на формирането им стартират с т.нар. българска градинарска експанзия в Европа и по-специално с трансформацията на градинарството от сезонен в постоянен поминък и установяването на градинарите в чужбина. Много скоро обаче този поминък се променя, миграционните потоци придобиват предимно образователен характер и т.нар. гурбетчийство се превръща в добре реализирани в европейските страни професионални практики на наследниците на градинарите. Типологични характеристики на средноевропейските български общности са наличието на установили се български студенти, на икономическа миграция (по-късно в Австрия – и на политическа), на представители на смесени семейства, създадени в резултат на развитието на българския туризъм, и т.н. „Градинарската“ миграция, характеризираща първото масово некомпактно българско заселничество в Средна Европа, която стартира още от края на XIX век, но набира сила през 20-те и 30-те години на XX век, променя своя облик и статут. Посоката на гурбетчийската експанзия остава същата: Унгария – Австрия – Словакия – Чехия. Тя е довела там заселници предимно от средна Северна България. До Втората световна война градинарите (с малки изключения) си идват в България през късната есен, зимата прекарват по родните си места, за да се върнат напролет обратно. Отново прилика и приемственост с днешните гастарбайтери, сезонни работници в Гърция, Испания, Великобритания, които също не наричам в този текст емигранти. Нещата коренно се променят след края на войната и тогава по ред причини – икономическата ситуация, проблемите в междудържавните отношения и пр., част от градинарите остават окончателно там. На практика от сезонна (гурбетчийска) миграцията се превръща в постоянна в следвоенните години, но при нея самият акт на установяването в чуждата среда е продиктуван от дългогодишни връзки и отношения с нея. Европейските институционални пространства, отговарящи на устройството на европейските общества и функциониращите в тях семиологични системи, предполагат повече възможности пред съвременните емигранти по отношение на решенията на техните проблеми. На първо място, това е отношението им и принадлежността им към европейското начало. Това отношение, характерно още повече за съвременните емигранти, концептуализира термина *банален европеизъм*, който поставя самите субекти и техния мироглед в центъра

на анализа. Дефинирайки понятието по този начин, имам предвид изследванията на Лора Крам, която насочва академичния интерес към търсене на отговор на въпроса дали респондентите се чувстват европейци или пък в какво за тях се състои европейската идентичност (Cram 2009). За този отговор на заплахите за националната принадлежност ще стане дума по-нататък, тъй като взаимовръзката между националната и наднационалната идентичност се възприема от много изследователи и общества от нашата съвременност като конфликтна. Твърдението на Крам „Връзката между европейската и националната идентичност не е необходимо да бъде конфликтна от типа „или/или“ и като някаква бартерна размяна, нито пък опростено взаимосъществуване, а може да бъде синергистична, създаваща продукт, който представлява много повече от сумата от отделните си части“ (Cram 2009: 101) внася някаква доза спокойствие, ако не сред изследователите, то със сигурност сред обществата.

След Втората световна война се засилва политическата емиграция към Северна и Латинска Америка, Австралия, Западна Европа. Тя се дължи на установяването у нас на социалистическия строй, една от особеностите на който е пренебрегването от държавата на реалното съществуване на български общности по света. В името на „интернационализма“ и „братските отношения“ българската държава забравя за стотиците хиляди сънародници в Украйна, Молдова, Русия, Казахстан, Румъния, Западните покрайнини. Игнорирането на такъв значим въпрос като съществуването на български общности по света, всяка със своята характеристика, е по същество отказ от тяхната последователна защита и подкрепа на международно и междудържавно ниво. На практика са оставени без ответна реакция протичащите дълбоки асимилационни процеси – естествени или предизвикани по административен път – в средите на етническите българи. В значителна степен това улеснява хода на елинизирание (гърцизиране), румънизирание, сърбизирание и т. н. на сънародниците ни в съседните на България страни. При разглеждане на специфичната българска езикова ситуация е задължително да се постави и въпросът за книжовните норми, защото за всеки непредубеден лингвист е очевидно, че в Република Северна Македония функционира книжовен език, възникнал на базата на югозападни български диалекти (Videnov 2000, 145 – 154). Областта Македония след Освобождението остава извън пределите на българската държава. Освободена е едва през 1912 г. За езиковото ѝ отделяне от България важна роля изиграва и идеологемата на Коминтерна, който през 30-те години издига тезата за правото на нациите на самоопределение. Заинтересовани политически лица от Скопие използват това, за да провъзгласят наличието на македонска народност със самобитен и самостоятелен македонски език. Непосредствено след Втората световна война българското политическо и държавно ръководство се съгласява с това, за да покаже, че е вярно на партийните постановки. Македонизмът, т.е. идеята

за обособяване на Вардарска Македония, намира привърженици сред част от интелигенцията в тази област: създават се речници, граматики, издава се художествена литература, правят се преводи от други езици и т.н. В противоречие с логиката и с историческите факти и въпреки чувствата на хората българското правителство в годините непосредствено след 1944 г. за известно време разрешава на скопски учители да обучават на македонски език населението от Пиринския край. В разрез с историческата истина за близо три десетилетия след Втората световна война в политиката и практиката на българската държава се говори за „македонци“, „македонска нация“, „македонски език“. От началото на 70-те години – първо от академичната общност, а по късно – и от политическото ръководство на държавата, започва промяна в подхода към историческата истина по сърцевината на националния въпрос. Въпреки всичко приемането на „решението“ на Коминтерна по македонския въпрос на политическо и държавно ниво остава в обществената памет като непростимо предателство спрямо националните интереси и борбите за национално обединение на българския народ. Това недоразумение „е пример за недопустимостта езиковата политика да се ръководи от неподготвени за тази цел партийни функционери“ (Videnov 2000: 151). По-сетнешните български аргументи за пълната несъстоятелност на македонизма в Югославия са обявени за агресивни, за плод на великобългарски шовинизъм.

По икономически причини в началото на XX век се извършват преселванията в Северна Америка (САЩ и Канада). Към средата на века емиграцията придобива политически характер: след 1923 г. – предимно комунистическа; след 09.09.1944 г. – антикомунистическа. Подобна е картината с политическата емиграция в Европа. След 1923 г. тя се ориентира към съседна Югославия, Австрия, Германия и СССР, а след 09.09.1944 г. – към Западна Европа. Изключително по политически причини се извършва многократно разместване на българско население в Бесарабия, разделяна между Руската империя (а след това СССР) и Румъния, а по-късно между Молдова и Украйна. Част от това население насилствено е депортирано в Урал, Сибир и Средна Азия (през Сталинския период), а също така в Бразилия (от страна на Румъния). Що се отнася до бесарабските българи, те не само попадат в различна държава, но биват и непрекъснато премествани в Средна Азия, Сибир и Далечния изток, за да обработват нови земи. От 1918 до 1940 г. Бесарабия е върната на Румъния. Тогава българите са задължавани да учат и румънски. Българското правителство не предявява никакви претенции в защита на нашите сънародници, оставяйки всичко в ръцете на съветската езикова политика, която намира за целесъобразно всички народи да владеят перфектно руски и на него да се извършва официалната комуникация (Воква 2000). Теорията на книжовните езици ни учи, че никой не може да осъжда една правителствена езикова политика, насочена към интеграцията на

населението на дадена страна чрез единен официален държавен език. Следователно съветските власти са имали съвсем резонен подход, разглеждан през призмата на интересите на многомилionenната държава. Съветската политика не е направила (и защо да прави?) нищо в защита на нашето население. Наше задължение е било да се намесваме, за да можем да му извоюваме известни възможности за запазване на езика, културата и обичаите. По време на перестройката българските преселници в СССР пак без помощта на българското правителство сами напомниха за себе си, създадоха своя организация и първо в Молдова, а след това и в Украйна успяха да си извоюват статут на малцинство. Това им дава редица права: учебни часове по български език и българска история, културен живот, откриване на български училища и на български университет в Молдова. Показателен е фактът, че българите в Молдова и Украйна не предприемат никакви стъпки към създаване на *свой книжовен език* върху своите български диалекти, а се обединяват чрез българския книжовен език. Това значително ги улеснява да ползват готовите постижения на нашето словесно богатство, но то говори и за намеренията на тези наши сънародници: те – особено българите от Украйна след започването на войната, явно *търсят пътища да се интегрират с нас*, признавайки ни за ядро на българската националност. В полза на този извод говорят и хилядите молби на днешните бесарабски българи да получат българско гражданство и да се преселят в България, т.е. да се репатрират¹³.

От теорията на книжовните езици знаем, че в световната практика цари голямо разнообразие от модели на възникване на книжовни формации. И че всеки диалект при определени условия може да се стандартизира, което не значи, че се получава друг език. Ето колко интересна в диахронен аспект (и в синхронен също) е езиковата ни ситуация: в сравнително малкото българско езиково землище функционират две книжовни норми – едната с източнобългарска граматична основа, а другата – с югозападнобългарска. За половин век в Скопие е направено всичко, за да бъде наложена изкуствената книжовна норма, установена с военен декрет през август 1944 г. Ограничените контакти между населението на Р България и Р Северна Македония балансират така създалата се езикова ситуация. Тя не предизвиква комуникативни препятствия – обикновените хора не чувстват нужда да стават билингви, защото се разбират без каквито и да е проблеми. Между тях съществува една единствена граница – държавната. През

¹³ Бесарабските българи са най-мотивирани „чуждестранни“ студенти в нашите университети. Правила съм през годините многократно асоциативни тестове с различни стимули и винаги, дори да нямам нужда за конкретния случай, съм включвала в списъка стимула *България*. Асоциациите на всички, без изключение, мои студенти са честотни. Те са две: *родина* и *прародина*. Никога не съм срещала други.

последните години с влизането на България в Европейския съюз фактически е създадена нова общественно-политическа ситуация, която значително издига престижа ѝ. Във връзка с това голяма част от населението на Р Северна Македония прави открити опити да се сдобие с българско гражданство. В молбите на хората, които се изискват във връзка с правните процедури, срещу причина за желанието си те отбелязват, че искат да потърсят историческите си корени. Имам тази информация от първоизточника – почти всички мои студенти чакат за гражданство. Също така често споделят, че основният им мотив е продължаване на образованието в Европа. Това кара студентите, тъй като ще им трябват и по-високи дипломи, да започнат да учат повече и бързо да овладеят българската книжовна норма (на Р България). Така се създава положение на диглосия: книжовната норма на Р България е норма с повишен статус, тъй като статусът на Р България е по-висок. Когато всички страни на Балканския полуостров станат членки на Европейския съюз, положението тук коренно ще се промени. Държавните граници ще придобият условен характер и движението на населението ще бъде освободено от административни препятствия. Посоката на човешките маси ще се определя от обективни икономически предпоставки. Докато политиките ни показваха пица по телевизията, езиковедите не си губиха времето и през последните години направиха много прогностични анализи, за да предскажат, че движението ще има една основна посока – към промишлените и търговските центрове на Европа и света. Вероятно няма да дойде времето, в което нашата страна да бъде основен фактор във формирането на нова езикова ситуация: съвременният български книжовен език постепенно да заглуши и елиминира както книжовната норма в Р Северна Македония, така и повсеместното разпространение на английския език тук. А там – извън България, потомците на българите, заселили се в чужбина, едва ли ще имат отметка „българин“ в личните си документи, така, както не се наричат българи и потомците на емигриралите преди десетилетия.

3.2. Българските емигранти днес

Изключително странен е фактът, че във века на високите технологии, когато изкуственият интелект е в режим на достъпност, когато естествените науки безпроблемно преброяват своите обекти (например птици и насекоми, планети и спътници), никой не се нае да измисли някакъв начин за преброяване, за установяване на броя на емигрантите във всеки един момент, поне на легалните. Българската държава и нейните институции във и извън територията ѝ не разполагат с точни данни за броя на българите, живеещи в която и да е страна или град по света. Фактът, че цифрите за българските миграционни потоци, предоставяни „неофициално“ от държавните институции, толкова се разминават

– от „почти милион“ до „три и половина милиона“¹⁴, е смущаващ и объркващ. Първо, самите институции не знаят какво (кого) да броят – дали българските граждани, сред които има и много притежаващи гражданство неетнически българи, някои от които са с двойно гражданство и може би използват другото; дали заявите се като българи в страната приемник, или по някакви свои критерии да изнасят политически ориентирана информация. В изследванията на филолозите миграционните процеси се схващат като съществена част от глобализационните и трансформационните, затова в техните епизодични описания на някое събитие или училище не се включва (с малки изключения) броят на емигрантите от общността, от която са изследваните лица, или се коментира приблизителен брой по данни на самите интервюирани, което е несериозно. Повечето теренни проучвания се извършват от историци, етнологии и етнографи, които посещават държавни институции, формални и неформални организации с образователна, религиозна, социална или друга цел. Те описват предимно събития, при което споменават какъв е бил броят на присъстващите от българската общност. Подобни проучвания на емигрантските общности включват и малцинствата, но тук аз ще ги пропускам. Основната идея на моята работа е да установи състоянието на езика на емигрантите, подвластно на алгоритъма на постепенна деформация на българския език в настоящето, а малцинствата, по причини, които вече бяха коментирани, доказват, че алгоритъмът при тях е различен; езикът – или запазен за 200 години в диаспората, или напълно забравен. И в двата случая се различава от картината при съвременните емигранти: на постоянно отшумяващите функции и все по-рядката употреба на българския език.

За съвременни емигранти приемам новата емигрантска вълна след 1989 г. по целия свят, обозначаваща главните емиграционни направления, състоящи се както от живеещи за постоянно от преди 1989 г., така и от новопристигнали емигранти. Установените контакти между тях поставят началото на формирането на „новите“ български общности в различни страни по света. Затова ще представя само тези днешни, живи емигрантски общности (вероятно не точно и съвсем не пълно) така, както ги виждам – с надвиснала над главите опасност от обезбългаряване, опасност, която може и трябва да се предотврати поне частично.

За общия брой емигранти засега се доверявам на Уикипедия – около 1 800 000 души¹⁵. Предполагам, че това са живите емигранти, наши съвремен-

¹⁴ <https://www.24chasa.bg/novini/article/5530895@www.24chasa.bg> [19.07.2019]

¹⁵ <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BE%D0%B1%D1%89-%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8> [20.07.2019]

ници, и най-важното – регистрираните като българи, неполучилите още чужди паспорти или запазили своята българска идентичност и гражданство, дори след като са ги получили. С други думи – това са заявилите се като българи по време на преброяванията на чужди населения. Техните нови преселения се наблюдават трудно поради състоянието на движение, в което се намират. То продължава хаотично, неорганизирано, но непрекъснато и днес. За разлика от старите преселения, които имат по-организиран и доста по-компактен характер, новите са от дифузен (разпръснат) тип и се дължат на икономически причини – търсене на по-високо възнаграждение за положен труд. Страните, към които са се устремили нашите нови преселници, са много богати или по-богати от България и имат възможности за предоставяне на голям брой работни места: Германия, Великобритания, Испания, Франция, Италия, Гърция – в Европа; Канада, САЩ, Аржентина – в двете Америки; Австралия; (Южна) Африка; Кипър, Израел – в Азия. Малко по-компактно се откриват българоезичните в югоизточната част на Канада (до границата със САЩ); в Чикаго (САЩ); в най-източната крайокеанска част на Австралия. На останалите места – в арабския север на Африка, Китай, Япония и др., българското присъствие е минимално и има само символичен характер.

Сега според цитирани източници в социалните мрежи най-много български емигранти живеят в САЩ – 300 000 души. Само в Чикаго, „Малката България“, българите са над 50 000. Няма да коментирам мотивите за емиграция в страната на неограничените възможности, нито многобройните български езикови ситуации в 50-те щата там, тъй като сведенията, които имам, са откъслечни и крайно недостатъчни за верни изводи. Те варират от информацията, че българският език е официален език в област Кук на щата Илинойс и продължава да се използва при плащането на данъци в една официална българска езикова ситуация (Kocheva 2017б), през оптимистични сведения за институции, поддържащи езика ни като множество американо-български или само български организации, български училища, дружества, асоциации, интернет-портали, всякакви форми на грижа за запазване на българската идентичност, до скептични пародии на всичко това в разказите, които излизат в интернет пространството. Въпреки тях положителните примери са налице. От 2017 г. училище „Джон Атанасов“ в Чикаго е лицензирано от Министерството на образованието в щата Илинойс¹⁶. Това училище става първото българско училище в САЩ, лицензирано и от американското образователно министерство. Признанието на училището носи много предимства за българските ученици. Те ще могат да представят владенето на българския език като кредитен предмет в докумен-

¹⁶ <<http://www.johnatanasoffschool.com/>> [21.07.2019]

тите си за завършен етап на обучение в американската образователна система. Отговорностите на училището се засилват и са в синхрон с очакваните резултати от дългата битка на Асоциацията на българските училища в чужбина за признаване на българския език като матуритетен в границите на ЕС, както и със съвпадащите по време две нови тенденции в образователните политики на САЩ и България. Българското правителство прие на първо четене още през месец март 2019 г. влизането на българските училища зад граница в Закона за общоучилищното образование в България. С въвеждането на Seal of Biliteracy to Recognize Students with Mastery of Two or More Languages (Печат за отличие на учениците, владеещи два или повече езика) държавните училища на територията на Чикаго дават редица предимства на учениците, владеещи чужд и/или майчин език. Съпадението на всички тези промени на държавно и училищно ниво потвърждават далновидността на цялото училищно ръководство, усърдието в работата на педагогическия колектив, както и готовността му да посрещне новите перспективи в образователното дело на нашата общност в САЩ. Към годината на извършената проверка (2019 г.) българският език в САЩ чрез сертифициране е признат и в щатите Минесота, Мичиган, Мериленд, Масачузетс, Вирджиния, окръг Колумбия и Северна Каролина. Както се вижда от тези постижения на българските емигранти зад океана, те не просто се опитват да съхранят своя език, култура, традиции и религия, но и да възпитават младото поколение в съответствие с тях.

Страната с втората по големина българска общност е Германия. Според наличните сайтове общият брой на българските емигранти, които живеят там, е около 70 000 души. За кратко време обаче в интернет (по данни на българоезичния сайт с централа в Чикаго¹⁷) беше публикувана нова информация. Според нея българите в Германия са се увеличили над пет пъти за седем години и през 2019 надхвърляли 400 000. Данните били предоставени от Министерството на външните работи и изпратени на изданието на 31 януари 2019 г. в отговор на въпроси на редакцията на уебсайта. Авторите сравняват новополучените данни с данните от преди седем години (получени при тогавашното запитване до МВнР) и обявяват, че през 2011 г. Министерството е дало информация само за 74 869 българи в Германия, а броят през 2019 г. е 416 000, доста повече от пет пъти повече. Това показва, че българските емигранти в Германия надвишават по брой живеещите в САЩ, Гърция и Испания. Информацията за САЩ съвпада с цитираната от предишния сайт – 300 хиляди, за Гърция – също 300 хиляди, за Испания – 250 хиляди. Информацията за Великобритания от 2011 г. е за 100 хиляди души емигранти, а през 2019 г. те са 200 хиляди, все още пребиваващи (нямам информация

¹⁷ <www.eurochicago.com> [22.07.2019]

за съдбата им след Брекзит). Има данни и за Италия – 120 хиляди, за Канада – 70 хиляди, за Франция – 60 – 80 хиляди, за Австрия – 35 хиляди, за Молдова – 31 хиляди, за Кипър – 25 хиляди, за Чехия също 25 хиляди, за Южна Африка – 20 хиляди. За Австралия сайтът посочва 10 – 15 хиляди българи, а за Нова Зеландия – 3 – 5 хиляди. Интересна е информацията за Турция. В сайта са посочени 350 хиляди срещу 500 хиляди допреди няколко години. Подобни сравнения се извършват непрекъснато и показват, че българските граждани, освен в Германия, драстично са се увеличили за 7 години и във Великобритания със 100 хиляди, във Франция с 30 – 50 хиляди, а в Турция са намалели със 150 хиляди.

Изследванията на съвременните емигрантски общности, както неколкотократно посочих, рядко са езиковедски. Повечето са посветени на съхраняване на културното ни наследство в емиграция и са ориентирани към административна и институционална защита на български етнически символи в чужбина. Преди няколко години завърши проектът „Културно наследство и институционализация на българските исторически и съвременни мигрантски общности отвъд Европа“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН през декември 2018 г. Изпълнява се под ръководството на проф. д-р Владимир Пенчев от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН. Като подход и методология той стъпва върху резултатите от най-мащабното изследване на българските мигрантски общности, реализирано под заглавие „Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина“ (2014 – 2018), отново с подкрепата на ФНИ към МОН. Изследователският екип декларира, че в резултат на културните политики на формираните в рамките на други общества български мигрантски общности се конструира културно наследство, което мигрантите не само използват в своите интеграционни и консолидационни (общностни или лични) стратегии, но и съхраняват в консервиран вид много важни елементи на националната култура: език, обичаи, вярвания, празници, паметници, фолклорни текстове¹⁸.

Целта на проекта – да разкрие моделите на функциониране на мигрантските общности именно през призмата на съхраняване на българското културно наследство в другоетничната среда – е изпълнена чрез различни изследователски подходи и методи, различни форми на осмисляне и обобщения, практически и прагматични интерпретации. За съжаление, те не включват изследване на езико-

¹⁸ <<http://www.bas.bg/portfolio/%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%B2-%D0%BC%D0%B8%D0%B3-%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB/>> [22.07.2019]

вите ситуации. Въпреки че екипите определят езика като най-важния елемент на националната култура (употребявам „екипи“ в множествено число, защото те са се разпръснали и вече са проучили българските общности в Западна, Северна и Южна Европа, както и в САЩ), реалното състояние на българския език, неговото използване или игнориране се коментира (съобразно тяхната по-широка задача) само по преценка на интервюирани или анкетираны българи зад граница. Въпроси като „Използвате ли българския език и колко често?“, каквито обикновено се задават на респондентите, получават социално желателни отговори, както е в повечето анкети. „Размесени“ с въпроси за национални светини, каквато е например паметникът на Васил Левски, и за българска лютеница и ракия, какъвто е първичният сигнал за носталгия, тези проучвания не могат (и не трябва) да се ангажират с изследването на езика на българските емигранти. В проекта се отчитат стотици часове аудио- и видеозаписи, а и много разнообразни артефакти и инициативи¹⁹, чиято основна насоченост е към взаимовръзката „институция – общност – наследство“. Извършеното изследване на формирането на институции и приобщаването към вече налични такива и тяхната роля за опазването, конструирането и употребите на културното наследство на емигрантските ни общности визира проблема основно през погледа на българските мигрантски общности и във връзка с тяхната консолидация; това е тематизиране на културното наследство като социален капитал. Проектът е от ключова научна и обществена значимост и е актуален предвид европейските и световните изследователски, управленски и социо-културни тенденции. Самите участници го определят като първото по рода си достатъчно мащабно изследване, целящо висококачествени теоретични достижения, както и разполагащо се напълно в духа на дискусиите върху политиките и законодателните мерки във връзка с българите в чужбина.

Лично аз мисля, че подобни проекти са нужни и важни, те са народоползени за нас тук. За емигрантите – също, но без да знаят български език, на децата на тези заинтересовани (и заинтригувани) емигранти няма да им бъде нужно нашето наследство, защото те няма да го припознават като свое, ако не говорят български език. Защото езикът е основният им етноопределител. Той не е единственият, но *единствен сред другите е абсолютно задължителен* и за тяхното (на другите етноопределители) съществуване. Затова намирам недостатъчната активност на езиковедската ни общност по въпроса за неправилна спрямо бъдещето на емиграцията и на България.

Не очаквам езиковедската общност да признае своята пасивност по следните причини: първо, тя от години се занимава с езика на малцинствата. Това е факт. Второ, към екипите на етнографските експедиции непрекъснато се прис-

¹⁹ <<http://www.migrantheritage.com>> [22.07.2019]

ламчват и някои късметлии езиковеди, за да правят анкети на тема „Говорите ли български, къде и колко?“ и да анализират степента на владеене на нашия език само интуитивно, докато другите си вършат работата, позиционирана в предварително набелязаните институции, чрез присъствие и обсъждане на колективни събития. И трето – и методите са част от езиковедската общност. Най-близко до качествени езиковедски изследвания в момента са те. Но и тяхната работа не е (и не трябва да е) езиковедска. Те често пътуват до български училища в различни страни по света с цел подобряване на изучаването на българския език от нашите емигранти там. Издателство *Аз-буки* запознава широката общественост с обучението по български език извън страната. От него научаваме за множеството лекторати в български училища, поддържани от МОН. В рубриката „Ние по света“ се задават параметрите на една, според мене твърде общо афиширана, но добронамерена и теоретично обоснована трансгранична българистика. Методическите екипи провеждат анкети с ученици и учители, изследват както интегративната мотивация на учениците и учителите, така и стремежа на българското училище зад граница към статут на официална образователна институция с висок обществен имидж (Padeshka 2017). Училището се поставя в контекст на мултикултурност и мултиезичност. Учителите в чужбина, които са във връзка с методическите екипи, са добри професионалисти. Техният потенциал трябва да бъде използван от българските институции и да се подготвят нови учители. В два университета (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и СУ „Св. Климент Охридски“) се направиха опити за магистърски програми, които да обучават студенти за специалисти по преподаване на българския език като втори. Кошмарните програми за обучение от 2014 г. се замениха с нови, а в момента (2024 г.) сме в процес на изготвяне на най-новите по програма *Български език и култура зад граница*, финансирани от МОН. Не се изследва обаче наличността и степента на поражения върху родния български език, очевидна и с просто око, при емигрантите и дори при студентите българи, заминали да следват, а после да се върнат след 5 – 6 години. Това не е обвинение към изоставящите българския език в ежедневно си общуване. Лекции, семинарни упражнения, изпити, контакти с колеги, контакти в случайните обединения (транспортни средства, магазини, развлечения и под.) – всичко е на другия езиков код. Неусетно за младия човек родният език се маргинализира, активизират се чуждоезиковите конструкции: функционално първият език се превръща във втори.

Голямо значение има и страната, в която емигрантът се е установил. Ако това е славянска страна, езиковата бариера не е непреодолима. На базата на близостта на славянските езици определени неща се подразбират. Студентите обикновено комуникират на английски, който скоро се превръща в английско-чешко/полско/словенско-български. Ако емигрантът е по-възрастен, той непременно е изучавал в училище и руски език. Емигрирането в неславянска

страна е много по-разпространено и това вече не е свързано с по-голямо напрежение от страна на емигранта, защото младите хора заминават с английски език, усвоен още в България. За да се усвои и езикът на страната приемник, се търсят езикови курсове, в които се предлагат различни стратегии. Най-често това е посредничеството на английския език, а може и на немски, испански или френски в зависимост от страната.

Езиковедските проучвания може да разширят спектъра на изследване в още много аспекти. Например от гледна точка на времето на оставане в чуждата страна според целта на пребиваването. По този критерий емигрантите се делят на сезонни емигранти – гастарбайтери, и постоянни емигранти. Това деление е изключително важно, тъй като при първата група пораженията върху родноезиковия код са слаби и дори незначителни: една част от времето на членовете на тази група е в родноезикови условия и по този начин те поддържат езиковите си рефлексии на нивото на българите, живеещи постоянно в родината си. По-интересни са групите на постоянните емигранти, защото при тях откъсването от българската среда е основният фактор за промени в първия език – активизирането на друг езиков код и заглъхването на функциите на родния език.

Държавите със сезонни работници от България са много. Например Испания. Ако сезонните работници се изключат от езиковедското изследване, в тази страна остават емигранти, които също могат да се разделят на две: професионалисти – работещи по специалността си образовани хора по двустранно споразумение между България и Испания или хора с професии и квалификации, които работят по специалността си за по-високи възнаграждения, и бивши гурбетчии, които после си намират работа по специалността и се превръщат в постоянни имигранти, пристигнали често и по роднинска линия при по-рано установили се в страната българи. Така те започват работа в среда от местни жители и общуват с тях на местния код, което води до блокиране на родния език. С течение на времето интерференцията на чуждоезикови елементи (в различна степен за двете групи: образованите се адаптират по-бързо, за да се впишат в работната среда; общите работници, уредени от роднини в бригадата, по-бавно, поддържайки връзка главно с тях) е неминуема. Очевидно е (не само в Испания, а във всички страни в Европа и Америка), че емиграцията *не е социално хомогенна маса, не са еднакви за всички и условията*, които произтичат от новото битие. Различните емигрантски групи попадат в различна среда и това е огромна пречка пред езиковедските проучвания, ако един ден такива все пак се осъществят.

Езиковедските проучвания не трябва да се изолират от неделните училища на българите по света. Напротив, отговорността им към тях е най-голяма. Конкретната работа на езиковеда преди предоставянето на учебници – проект, който неколккратно се проваля, без да стресира езиковедската ни общност – трябва да се съсредоточи върху езика на учениците на входното ниво. Само така

ще може да се вземат някакви мерки относно начина на преподаване и да се очакват някакви резултати на изходното ниво.

Незнаенето на български от родените зад граница деца в наши семейства не бива да се порицава, нито да плаши изследователя. Българският език не е един от така наричаните напоследък „пазарни езици“, „маркетингови езици“ (Videnov 2013b), затова и в България понякога родителите вкъщи говорят на децата си на английски. Безспорен факт е обаче, че всички езици имат културна значимост – факт, който обуславя необходимостта от развитието на културоведски ориентирана методика за преподаването им. Това не се отнася само за преподаването на езика като роден на територията на страната. Дори напротив, много по-важно и по-нужно е тази методика да се използва за нашия език извън България, там, където децата са далеч от културните и традиционните национални български ценности. Ако погледнем културологично на българистичните изследвания в чужбина, особено през последните десетилетия, ще трябва да се съгласим с тезата на Галя Симеонова-Конах, която стига до заключението, че през цялото време в дъното им стои именно „екзотичният друг“ (Simeonova-Konach 2004: 247 – 259). Авторката констатира едно завоалирано „колониално“ отношение във възприемането на българската култура (от новото време) и въобще към южнославянските филологии, като без съмнение то повтаря западния модел на рецепция. И това, уж наследено от миналото, отношение се оказва всъщност осезателна съвременна тенденция, която (според същата авторка – Simeonova-Konach 2017) не е характерна за старата славянска филология. Очевидно и днес видимият израз за „екзотичния друг“ за Запада от миналото се пренася от България в Европа и се отваря там като стара рана. Това налага още повече прилагането на културно ориентираната методика, за да усвоят българчетата не само/просто още един език, но и да възприемат този език като свой. Високите претенции на тази методика за изграждане на мирогледа на обучаваните, за формиране на техния манталитет и на представата им за езиковата картина на света се оправдават от нуждата (повече в чужбина, отколкото в България) за изучаването на език-проводник на националната култура, говорен от личности-носители и творци на тази култура. С такава цел в културоведски ориентираната методика фактите на културата се интерпретират в перспективата на тяхното когнитивно, аксиологично, дейностно и пр. преднамерено овладяване. Нищо от това не може да се постигне в нито едно от училищата в чужбина, ако предварително не се проучи *нивото на владееене на езика* от всеки ученик при неговото постъпване. Кой друг, ако не езиковедите, трябва да оформи нужните критерии? И към кого друго колегите-педагози (кой знае защо перманентно натоварвани да пишат учебници по български език за български ученици в чужбина, въпреки че не са обучавани в преподаването на езика като втори) трябва да се обърнат, ако не към лингвистичната (българистичната) общност?

Много малък процент от съвременните български емигранти ще се завърнат в България, колкото и тъжно да е това. Но и за тях ще трябва методика. За да бъде по-голямо практическото значение на такава методика (за обучение по български език за децата на завърнали се в родината наши сънародници), както и за оптимизиране на езиковото и социокултурното развитие на всеки носител на българския език, живеещ извън България, са нужни *сведения за „срезове“, които характеризират еволюцията в процесите, протичащи в идиолектите на растящите в чужбина българи*. Проучвания трябва да се правят преди момента на тяхното завръщане/порастване, като се наблегне на особеностите на „междинните им езици“. Основната задача в дългосрочен план е да се предотврати „забравянето“ на родния български език или да се осигури научаването му за онези, които не са го усвоили интуитивно като деца.

Ако лингвистичната общност не си даде сметка, че това са нейни задачи, те ще бъдат изпълнени от други – от асоциациите и сдруженията на самите емигранти, от медиите от България и чужбина, от никога неотказващите се педагогически колективи – автори на учебници, от държавните служители на горното правителство – и ще бъдат изпълнени може би добронамерено, но не така пълно, не така прецизно и не така професионално, както това би направило българското езиковознание. Вече изпускаме момента, в който трябва да покажем, че може да има практическа полза и от нас.

3.3. Процесът на разбългаряване в процеса на емиграция

От многото прегледани материали за миграцията се вижда, че миграционните явления се описват като движения, като непрекъснат процес, който не спира от векове и тече и в момента. Всъщност процесът на емиграция в наше време е твърде кратък за отделната личност – толкова, колкото продължава едно пътуване. Със съвременните превозни средства – няколко часа, най-много няколко дни. По-дълъг е процесът на колебание (когато го има), на приготвяне, в някои случаи на избор на място или на вземане на решение и всичко приключва с настаняването в новата среда. Оттам започват нови процеси. Те са с различна продължителност, с различна сила и с различни последствия, които се дължат на множество причини, свързани с индивидуалността на емигранта. Едната е целта на емигриране – за да работи, да учи или да остане в новоустроения си дом. Тя от своя страна зависи от възрастта на емигранта, от образованието му, от социалния му статус, от пола. За адаптация в новата среда особено важна е степента на владеене на езика на страната приемник или на езика на работната, семейната или учебната група, в която емигрантът се включва. Процесите са пряко свързани с държавата, която човек напуска, и с държавата, в която отива, с политиките на двете страни и отношенията между тях, с развитието на икономиката в новата страна. Един от процесите

обаче, който е характерен без изключения за всяка една нация, е еднакъв за всички нейни представители независимо от техните индивидуални характеристики и социален статут. Той е противоположен, но съпътстващ процесите на адаптация към новата страна, на интеграция с нейното население и тъждествен на претопяването, което настъпва рано или късно. За нашата нация този процес се нарича разбългаряване. Понятието *разбългаряване* разглеждам като част от понятието *разколебаване на идентичността*, отдръпване от националните, етническите, родовите ценности в постпостмодерната епоха.

Разглеждам процеса в новото време, не защото не е бил характерен за миналото. Напротив, но тогава този процес е бил видим, съществуването му – признавано и с болка изживявано. Днес емиграцията сякаш е загубила онова съдържание, уплътнено с болка и носталгия, увековечено в думите на „Облаче ле бяло“ и очарователно разкрасило образа на родината. От многото разкази в цитираните тук сборници и от коментарите в медиите на наши сънародници може да се създаде впечатление, че и сега е така, но не мисля, че това е вярно, може би защото поддържането на контакти с родината е много по-лесно отколкото в миналото. Както и пътуването и общуването с приятели от родината.

Напускането на България от млади и способни българи е процес, който не е тъждествен на разбългаряването. Това е процес, който води до *обезбългаряване*. Много населени места в страната ни, доскоро с българско или със смесено население, вече се състоят само от представители на малцинствата, чиято интеграция е трудна в обезбългарения район. Разбългаряването идва след напускането на България. То е процес, протичащ в чужбина. Той се отнася за емигрантите и се извършва постепенно и едновременно с избледняването на езиковите употреби на роден език както на спомените; с намаляването на техните функции в чуждите езикови ситуации, както намаляват по честотност разговорите с българи; със забравянето на цели конструкции от родния език като епизоди от детството. Това са такива фрагменти от речевата реализация на българския език, каквито малките деца или родените в процеса на разбългаряване на български родители зад граница никога няма да научат. Крайната точка на този процес се достига след едно-две поколения и се нарича *отродяване*.

Натиск срещу разбългаряването се оказва от индивида, ако желае, в семейството; от държавата майка, ако желае, чрез правилна задгранична политика и най-вече от българските емигрантски общности, ако желаят да се съхранят културно и етнически в контурите на различния си жизнен свят. Понятието *жизнен свят* е термин във философията, въведен от феноменологията на Хусерл. В този свят, пребивавайки в естествена нагласа, ние, като човешки същества сред себеподобни, преживяваме природата, културата и обществото, съотнасяме се с техните предмети, влияем се от тях и действаме върху им. Не можем да не се съгласим с Хусерл, че процесът е двупосочен. От една страна, обществото мо-

делира човешката личност от най-ранната ѝ възраст. Това се извършва в семейството, в социума на детската градина и училището, в приятелските кръгове, в университета, в професионална среда. От друга страна, в зависимост от степента на развитие на отражателните способности на човека, от определени културно-исторически и социални условия на даден етап от развитието на обществото съответства определен познавателен модел, който има специфични аналози – езиков, дейностен и пр. – и който поставя своя отпечатък като приносен момент на всеки човек към същото това общество. В процеса на разбългаряване – към друго общество.

Започвам с коментар на австралийското, защото познавам езиковата ситуация на Сидни и ще се опитам да я представя в сравнение с тази на Европа. Животът на нашия език в Австралия е различен от този в ЕС. Защото в живота, който нашите сънародници водят там, няма много място за българското. Всичко е различно: бит, интериор, начин на живот, учене, хранене, спорт, свободно време. И всичко е на английски. Така постепенно и необратимо, включени в речевия поток на урбанистичната инерция, българските звукове, думи, изрази се вплитат в чуждия дискурс, избледняват, видоизменят се и накрая изчезват безследно. Процесът е закодиран в устоите на цялото тяхно (в Сидни) обществено развитие. С настъпването на информационната вълна (световно) консуматорският елемент се засилва и там както навсякъде другаде и това пряко влияе върху определянето на идеали, ценности, морал. Всички начинания предполагат практическа полза и всички резултати изискват поддаваемост на консумация. Българите там възпитават граждани на света – свободни, заможни, мобилни и преуспяващи индивидуалисти, организирани, кооперирани и всестранно обвързани социално с чуждото общество. В него обществената традиция и реалната история на конкретиката са твърде различни от нашите, за да се контролират от семейството и неделното училище, и твърде сложни, за да се прогнозира с достатъчна точност. Това прави задачата за улавяне на алгоритъма на деформацията върху българския език от страна на английския много трудна: съпоставките не гарантират абсолютно верни резултати, прогнозите за степента на разреждане на българоезичните реплики в по-дълги интервали и пълното им заместване с английски трябва непрекъснато да бъдат съобразявани с вълнуващите тяхното общество теми. Не всички получени в теренното проучване резултати водят до гарантирано верни изводи. Стремещт на българите да се интегрират в новото общество кореспондира със стремежа на световния град (Сидни) към интеграция в световната икономика, с развитие на определена екстериториалност и независимост, вписаност във вече утвърдилата се масова култура на потребление и иновации.

Различна е картината за българската емиграция в Европа. Тя е по-разнородна не само в сравнение с австралийската, а се различава и в зависимост от

това коя точно европейска държава обитава емигрантът. Това е парадоксално, защото ние сме част от един съюз, което предполага единна политика, населяваме една територия и имаме една история. В българската научна литература имаме дори констатации, че езиковите различия се превръщат в основа за изграждане на европейска идентичност „в днешните и утрешните условия на европеизация и глобализация“ (Pachev 2006: 83). Става дума за Европа, но във вавилонското стълпотворение на Сидни протича процес на взаимодействие на по-голям брой различни езици и въпреки това социолингвистичната актуалност на този проблем днес не може да се свърже политически с това, което става на стария континент. Причините са в европейската история. Защото някои европейски държави и до днес поддържат илюзии за превъзходство, придобити в миналото. През годините на войните те, големите и силните, са решавали какво да бъде отношението към нас. Тогава някои малки и слаби държави са буквално изключени от общеевропейската история. Те са „игнорирани по един напълно логоцентричен принцип в съвременния живот на големите държави. Техните научни среди фактически упражняват контрол върху това, какво се помни или трябва да се помни, т.е. върху историческата и културната памет, върху подбора на фактите и интерпретациите, влизаци в енциклопедиите и учебниците“ (Simeonova-Konach 2017: 10 – 11). Визирам Германия, Франция, Испания, Италия, а също и обкръжаващите ни страни, особено Гърция.

Когато говорим за славянския свят, установяваме, че редица проблеми са общи за славянските народи, но днес от това няма голяма полза. Българските емигранти се насочват към западнославянските държави само ако не могат да се уредят в по-развитите икономически европейски страни. Въпреки това славянските страни са любими за проучване от страна на българските учени и засега Украйна и Словакия са две от трите изследвани в България държави с оглед на езиковите ситуации на емигрантите там. В сложната днес военна обстановка няма да разглеждам българите в Украйна като емигранти с надеждата те, най-вече бесарабските българи, но това се отнася за всички, да намерят новия си дом у нас. Тук ще обърна внимание на Словакия. По статистически данни от официалното преброяване от 1991 г. в Словакия 1085 души са заявили, че са с българска националност. Те са изследвани като „дискурсна общност“ от Ангел Пачев (Pachev 2006). Авторът разказва, че целокупните български говори и диалекти, типични за първото поколение емигранти (от Търновско, Павликенско и други райони в Северна България) в пределите на Словашката република, днес са отмерили, а останките от тях „не представляват специален социолингвистичен интерес, защото българското население там не живее на групи, колонии и въпреки че е запазило своето етнолингвистично самосъзнание, днес българите са по-скоро случайно обединена малобройна емигрантска общност, чиито членове са от области с различни диалекти, а не отделни езикови общности

със свой единен диалект, както например в редица селища в републиките на бившия Съветски съюз“ (Pachev 2006: 180). Според мене социолингвистичен интерес (за българската социолингвистика) представляват всички хора по света, които (би трябвало да) говорят български език. Това, че диалектите ни в Словакия не се пазят, е от интерес за диалектологията, но нашите емигранти също така не пазят българския език под никаква форма поради „смяна на езика“ (по терминологията на Пачев) със словашки. Наричам това *разбългаряване* и смятам, че българската общност в Словакия е една от общностите, които са на изчезване. Пачев използва „едно от най-полезните понятия, предложени в рамките на социалнопсихологическото направление в съвременната социолингвистика“, наречено „етнолингвистична виталност“ и го „пришива“ на нашите сънародници в Словакия заради неговите основни оценъчни и обективни компоненти – социолингвистичен статус, демография и институционална подкрепа като средство за оценяване на относителната атрактивност и „степен на живот“ на българския език в съвременното словашко общество. Въз основа на тези компоненти той очертава следната обща „социолингвистична“ картина за българската диаспора в Словакия днес: „Днес българската общност и нейният език имат добър официален (юридически) статус в Словакия [...], добра и перспективна законова база за осъществяване на демократично езиково планиране и езикова политика. Но както отбелязват нашите словашки колеги Виктор Крупа и Славомир Ондреович [...] езиковото планиране и езиковата политика не само могат да бъдат повлияни, но и често се влияят както от експлицитни законови средства, така също и от имплицитни и много по-малко прозрачни мерки. Последните понякога биха могли да доведат до по-сериозни трудности за езиковите (или етнически) малцинства отколкото експлицитните закони, които е много по-лесно да бъдат критикувани, т.е. когато оценяваме езиковите закони, трябва да отчитаме не само това, което те казват, но и тяхното практическо прилагане във всекидневния живот“ (Pachev 2006: 180). И тази „наша“ малцинствена група се определя като част от европейската езикова общност в условията на евролингвизъм и евроглосия, като една цялост.

Смятам, че не бива да говорим за глобалното общество като за една неделима цялост. Съществуват поне два вида глобални общества: въпреки многонационалността на държавата континент Австралия принадлежи към първия вид – този на обществото на държавата, в което правилата на дипломатията и националната власт продължават да бъдат ключови величини. Другият вид е т.нар. от Улрих Бек свят на „транснационалната субполитика“ (Beck 2000). Към него принадлежи Европейският съюз. Особено в момента, когато се възродиха проблемите с миграцията от Близкия изток, възникнали успоредно с (уж) обединителните процеси, протичащи между страните в Европейския съюз, противоречивото отношение към емиграцията и към украинските бежанци от война-

та, запазването на езиковите различия, което се гарантира отгоре надолу: първо политически статут, а после размисъл за тяхното запазване, не вълнува никого. Тъй като общото европейско законодателство изработва все по-надеждни механизми – законови текстове и институции – за гарантиране на колективните и индивидуалните човешки права, хората се ориентираха към институционализация на световния пазар, характерна за глобалното общество. Именно пазарът днес провокира емиграцията в световен мащаб, включително българската.

В Европа се създават много проблеми за българските емигранти, които влияят полюсно противоположно на скоростта на разбългаряването, без да го отменят като краен резултат. От една страна, ние сме европейци с културни домове, построени през отминалите периоди, и културни традиции, подобни на тези на другите европейци. От друга – западноевропейците и особено англичаните ни идентифицират с циганската нискоквалифицирана работна ръка. От една страна, хората, избрали да живеят в Европа, познават други българи и културни институции, останали от социалистическото сътрудничество отпреди 50 години или от общославянските мероприятия отпреди 100 години. От друга – слушат унижителни истории за криминални престъпления от страна на ниските слоеве от ромски произход, с които не искат да се идентифицират. Посоката на поведение, в която тези хора могат да поемат, е двойствена: първо, да покажат, че не са като тези, с които ги идентифицират. Отказват да се доказват и забравят България в доброволна асимилация. Второ – да покажат, че *те са българите* и не са като тези, с които ги идентифицират. Те се доказват без езикова делиберация и показват колко са напреднали и докъде са стигнали като българи. Второто поведение е по-достойно. Неговият избор предполага и повече загриженост към езика и културата ни. Тези българи, поели във втората посока, водят истинска борба за запазване на българския език. Те не искат с бездействието си да разочароват подкрепящите ги, нито биха позволили на заклеймяващите ги да ги игнорират и идентифицират с циганите. Най-лесно това се постига в славянска страна, най-трудно – в западноевропейските държави. Какъвто и да е техният избор, в крайна сметка резултатът е разбългаряване.

Какво е положението в Австралия? Първо, всички българи там живеят като всички небългари – добре. Представители на нискообразовани, престъпни, просещи и пр. български групи няма. Това води до пълно успокоение по отношение на първата опозиция. Второ, езикът ни няма нищо общо с английския, с неговото (на нашия език) насилствено усвояване настояващите деца им да го научат родители само измъчват децата. Но и те нямат мотив да противостоят на официалния език, който между другото е световен. Това води до пълно успокоение по отношение и на втората опозиция. Трето, опозицията относно традициите и желанието да бъдем уважавани си остава в Европа. Австралия е новият свят, в него традиционно няма традиции, които са водещи и значещи повече от които

и да е други традиции. В същото време има любознателен интерес към всички етнообичаи. В Австралия ние не сме „щастливо“ малцинство, защото там няма доминиращо мнозинство. Ние сме една от 200-те етнически общности и сме равни на всичките други 199 етнически общности. Всички общности са равни на нас. Ние сме австралийци! Това води до пълно (и тотално) успокоение по отношение на третата опозиция.

И така, понеже да запазим езика е трудно, ние демонстрираме „етнолингвистична виталност“. Тя е маркирана като етническа принадлежност минимално езиково, а материалните символи маркери, извлечени от нашата традиционна българска култура, са по-скоро тенденциозни: да се похвалим с кухнята, да тропнем едно хоро, да украсим дома с медени менци и други фолклорни сувенири. В същото време тече адаптация към заобикалящата среда успоредно с разбългаряването. Конкуриращите се сили в процеса на езиково адаптиране към околната среда на първо място са сили, свързани с вертикалната социолингвистична самоидентификация (зачитане на нормите на обществото и особено тези, които са свързани с образование и социална престижност). Те, разбира се, не се осъществяват? на български. Вторият вид сили са тези на хоризонталната социолингвистична самоидентификация (солидарност с непосредствения семеен кръг, групата на връстниците и другите общности). В този смисъл в емиграция българският език може да се запази главно в семейството, сред част от връстниците, ако родителите имат приятели българи, и толкова. Останалите контакти в чуждото общество са на чуждия език.

В Европа ние много се страхуваме да не ни изключат от общоевропейската история. А повечето европейци правят точно това. В Австралия забравяме и българската история, и българските си имена, и езика си, въпреки че никой не иска от нас това. Основна разлика – в Европа ние се стараем да се наложим, като *се съхраним*, но и като *се присъединим*, съхранени в общия ни дом; в Австралия често се случва да искаме други две неща: да *се разграничим* (никакви контакти с други българи) и да *се претопим* (ново начало в нов дом и деклариране на австралийски произход).

„Напоследък социолингвистите доказват, че от доста време, а и до днес се извършва промяна в социолингвистичния режим на Европа: от принудително едноезичие към принудително многоезичие; от създаването на високоценени и обезценявани „диалекти“ до създаването на високоценени и обезценявани многоезични репертоари“ (Pachev 2012: 27). В мултикултурното общество на Австралия няма нищо подобно. *Принудителното* въобще не съществува като понятие, като възможност да се случи в каквато и да е форма. В Австралия всички езици се уважават еднакво. Официалният английски, силно променен като фонетика на австралийска почва, функционира във всички сфери на живота – образование, производство, обслужване, а всеки човек има право да из-

ползва езика на първичната си идентичност, без той да има шансове за каквато и да е конкуренция с официалния.

В Европа френските и немските модели на паметта стават все по-избирателни и това тревожи емигранта, дошъл с националното съзнание, „че и ний сме дали нещо на светът“. Там, където бъде уязвен като българин, той се втурва да се доказва. В Австралия му вярват, че е достоен и той няма какво и кому да доказва. В Европа множеството гледни точки по отношение на световните събития се коментират при желание на някой да ги коментира, и остават обикновено в тесния кръг на етническата група, към която този някой принадлежи. В Австралия държавата не се интересува от миналото, а от бъдещето и всичките ѝ усилия са насочени към екология, връзка с природата и търпимост към различията. В Европа теориите за националните държави и паметта са разработени от много изследователи, напр. от немската школа (Ото Брунер, Ернст-Волфганг Бьокенфрърд, Фолкер Бергхан и др.). В Австралия символите и текстовете на културата не играят такава ключова роля нито институционално (в учебните програми), нито емоционално (сред хората – граждани на света). Бидейки широко популяризирани, те нямат такова силно сакрално присъствие в етническите общности на мултикултурното общество. Реконструкцията на историята в Европа е в съзвучие с трудно променящите се европейски ценности. Нито Франция, нито Германия са в състояние да се откажат да сравняват сегашната си политика със своето славно време в миналото.

В Австралия има едно време и то е *сега*. Миналото е красива метафора, която всеки етнос може свободно да разкаже, заявявайки принадлежност към своята етническа общност. В Европа това е привилегия, която притежават само избраните, по-силните наши партньори, и само те решават дали да разрешат на по-слабите да притежават историческа памет или да ги лишат от нея. Все още е така, каквито и директиви и документи да декларират обратното. Европейците мислят, че като са от силни държави, имат и силно съзнание, силна културна и историческа политика и другите трябва да се подчиняват на това, а също така да са благодарни, че въобще са в Съюза като членове и в европейските страни като общности със свои езици, получили юридическо признание и статут. Голяма част от българите (не само в Западна Европа, но и в страната ни) се поддават на подобна нездрава „благодарност“, съзвучна с новата мода на разбългаряване дори в границите на България. Затова някои учени футуролози съзират в това опасност: „на българския език да му бъде отредена участта единствено на домашен битов език: семейството на закуска да разговаря на български, а през деня в деловите си дейности всеки член на семейната група да превключва на английски. Не е нужна кой знае каква прогностика, за да се предвиди, че това ще маргинализира националното ни средство за общуване, ще спре развитието му и обогатяването му. Ще му придаде статут и функции, каквито днес имат тра-

диционните териториални диалекти, за които социолингвистиката с основание твърди, че отмират, тъй като са функционално излишни на своите основни общности“ (Videnov 2013b: 71 – 72). В контекста на мрачната прогноза за бъдещето на българския език у дома може да се направи още по-мрачна и, за съжаление, реална прогноза за емигрантската ни общност. Дори за заминалите в зряла възраст. Характерно за Австралия е, че там се преместват и много възрастни хора, за да изкарат старините си при по-рано емигриралите си синове и дъщери. Запазването на общуването на български в семейството се дължи предимно на тях предвид факта, че повечето не владеят английски. Когато в едно по-далечно бъдеще от България започнат да пристигат със същата цел (отглеждане на внуци) баби и дядовци билингви (те и сегашните са билингви, но говорят не английски, а руски) и когато те (да предположим, че сега са деца в ученическа възраст, значи след 40 – 50 години) станат англоезични баби и дядовци, тогава българският език може въобще и по никакъв начин да не се използва в австралийските домове на българските емигранти. Защото бабите и дядовците ще са изградили още от България с помощта на електронните средства една адекватна комуникация със своите по-големи внуци на английски език. Дори да опитат с бебетата да заговорят на български, надали много от тях биха си причинили трудностите, с които сегашните възрастни емигранти се справят по неволя. Това не е толкова далече във времето. Днешните студенти, учещи или ходещи на бригади в САЩ и в Обединеното кралство, ще станат баби и дядовци, преди XXI век да е отминал. Дори в нашата страна да се осъществят най-смелите ни мечти – да се съхрани един контролиран българо-английски билингвизъм – неговите носители, емигриращи в зряла възраст (60 и повече години) в страната на своите деца, ще загърбят българския език, за да бъдат напълно разбирани от и напълно отдадени на своите внуци. Тези бъдещи внуци, както и сегашните вече (и днес) живеят в бъдещето. Общите теми за разговор между тях и бабите се въртят единствено около това, какво да сготви бабата и какво да облече детето.

Докато Европа и Америка провеждат конференции и обещаваат универсализацията да се извърши така, че да не накърнява достойнството и многообразието на културните общности, а после с години гласуват и ту приемат, ту не приемат в юридическите си документи предложените от учените стратегии, в Австралия те са неоспорима практика, колкото ненатрапчива на пръв поглед, толкова ясна, спазвана от всички като безспорно дадена. Докато в повечето други развити страни езиковото планиране в повечето случаи е свързано с определена идеология и се отнася към държавни или наддържавни институции, в Австралия процесът е завършен и дилеми не съществуват или не се коментират, освен като исторически спомен за отминали времена. Има информация, че местните езици в Австралия са 250. От тях „100 не се говорят от нито един човек, т.е. преминали са в категорията на мъртвите езици, а още 100 са на път да ги последват. Под силните удари на

английския език са и останалите 50, които в някои общности все още изпълняват функции в битовата сфера на най-възрастните“ (Videnov 2013b: 75). От своя страна емигрантските езици са около 200. Това, че никой нито спира, нито забранява тяхното развитие, не изключва *езиковата асимилация*, според която всеки член на обществото без оглед на неговия майчин език следва да учи и да използва доминантния език на общността... И така, както забраната на който и да е език в Австралия е немислима, немислимо е също да се даде възможност на друг език да има статут на матуритетен, за каквото се борим ние в Европа. Основната причина е, че никой не би поискал това. Тук и дума не може да става за езиков плурализъм (даване на определен статут, признаване и поддържане на многоезичието, каквото има в Швейцария например). Само английският език, съвременният лингва франка, се използва като интернационален език, международен код за широка комуникация в многонационалната страна и неин официален език. Националният идеал, свързан със самобитната култура и самобитния език, отстъпва от етноцентризма и национализма в неговия сантиментален вид пред чувството за силна държавност и мултикултурна общност. В такава обстановка съвсем логично и не след дълго за българите започва разбългаряване.

Процесът на разбългаряване (синхронен с изоставянето на всички имигрантски езици) е по друг начин представен в Америка. Според Джей Уинтер „проблемът за паметта“ е станал най-важният дискурс в американските университети, той е популярен, защото светът е възприеман като различен, децентрализиран, невъзможен за определяне, случаен. Тук виждам разлики и с Европа, и с Австралия. Мястото на САЩ определям като междинно – между Европа, в която паметта ни има шанс именно защото обществото не е достигнало до пълната си децентрализация, и Австралия, страната на реална демокрация. И там като в САЩ светът е случаен и особено много децентрализиран, а категорията памет е основно понятие в историята на културата. Само че Америка, бидейки ангажирана с проблемите на целия свят (не коментирам причините за това, а само фактите) в процеса на не съвсем реалната си демокрация и реална експанзия над кого ли не, дава възможност на разни културни феномени да включват историческо съзнание на университетско и културно ниво, търсейки по този начин показност за измислената си демокрация и баланс за нападателната си политика. Затова е така тачена чуждата историческа памет.

Австралия тачи *своята* памет. От влияние извън острова тя не се интересува, световните проблеми „по курортному“ е оставила на Великобритания, а паметта на австралийците е насочена към тяхната собствена история. Внушителните им музеи показват участието на австралийците в световните войни, а не самите войни. Всяка седмица Канбера затихва в преклонение пред поредния редник, никому неизвестен, пожертвал живота си за някоя британска кауза, но изявил се като австралиец. Всяка проява от страна на държавното управление

„поавстралийчва“ новите граждани на новия свят. И те заживяват горди в далечни места, често с европейски имена (по стара британска традиция на новите придобивки в колониите се дават „нови“ версии на топоними от собствените родни места на колонизаторите), и на никого от новодошлите не би минало през ум да припознае някои от тези места като различни от австралийски. Всяка културна проява на малцинствата се приема на континента като атракция, която в нашия случай е малко намаляване на темпото в процеса на разбългаряване. Всяко малцинство има право да се заявява пред своите в границите на глобалното общество, но не и да доминира в какъвто и да било аспект. Обществената памет обаче, тази, от която се ръководи културната политика, е (и така трябва да бъде) само австралийска.

Бъдещето на езика на емигрантите не е неясно, а предсказуемо, тъй като в настоящето тенденциите към забравяне се улавят и с просто око/ухо. Българският език, капсулиран в битовата комуникация, е нормално да стеснява обхвата си, а порастването на децата, родени в Австралия, Австрия или която и да е страна на света, различна от България, изисква вписване в дискурса на темите в чуждестранното училище. Да ги изпитваш на български език вкъщи, а после да ги караш да превеждат, защото на следващия ден ще ги изпитват на другия език, просто няма смисъл. И най-големите родолюбци попадат във вихъра на разбългаряването. И вкъщи разговорите на училищни теми признават чуждия език за висок и престижен, представителен в тяхното общество, а българския – за средство за битова комуникация.

Ниското езиково самочувствие на българите в Сидни не е насадено от австралийското общество. То е част от принадлежността на малките европейски народи към големия Европейски съюз. С тази част като с тежък товар, както беше посочено вече, повечето ни сънародници не са успели, за съжаление, да се разделят. Това не значи, че не обичат езика си. Българските емигранти се стараят да не употребяват чужди думи в компания от сънародници, но това е неизбежно. Разбългаряването продължава най-много две поколения и завършва с пълно отродяване.

Ако за живота на българския език има все още надежда, тя е единствено и само в България. Цялата жлъч, мъка, мечти и надежди се изразяват на български език тук; хората се срещат и влюбват, карат се и се разправят на български език тук; лумпени и бандити вършат издевателства тук и отговарят за тях пред съда на български. Клетвите в публичното пространство, отправени към тях – и те са на български само тук. Дори другите адресати на клетвите – тези, които ни управляват и „се перчат“ с чуждици, и „се изпускат“ с вулгаризми, и те говорят на български. Най-важно от всичко, без значение какво говорят, е, че тук децата ни *проговарят* на български. Все още, засега и само *тук*.

4. ЕМИГРАЦИЯТА В АВСТРАЛИЯ. ПОЗИТИВИ И ПАРАДОКСИ

Позитивите в държавата континент се отнасят за всички емигрантски общности и аз бих искала да започна тази част от изложението с тях, а не с парадоксите, но един генетически заложен (у всички нас) балкански синдром ме придърпва да направя още в началото една вметка за жителите на Р Северна Македония, които от вчера до днес изгубиха българското си самосъзнание, но в качеството си на етническа общност (чужда етническа) се реализират твърде успешно в Австралия (впрочем навсякъде по света). Въпросът не е в потеклото и в политиката. В Австралия такива въпроси не се задават. Въпросът е защо гражданите на държавата Северна Македония, същите онези „българоезични“ македонци, както ги определя нашата „Карта“ за българоезичните на „ново място“, пристигнали не преди 200, а преди две – шест – осем години, живите и наистина българоезични наши братя, съседи, или както биха се припознали спрямо нас, се заявяват като македонци и бяха 13 хиляди души още при преброяването през 2011 г., днес може да са станали и 20 хиляди или 30. А поне толкова голям брой българоезични българи от България са се записали като австралийци и крият своя етнически произход. На този въпрос аз няма да отговоря. От срам. Това обаче е въпрос, който в Австралия се задава (не „Поради что се срамиш да се наречеш болгарин?“, а просто „Колко сте на брой във вашата общност, моля? Питаме, за да ви предложим привилегии.“). И според неговия отговор (ние сме около три хиляди заявили се като българи) се предоставят преференции, най-различни възможности, например за собствено радио. Македонците имаха (с много повече от нас отпуснати часове, естествено), продължават да имат македонско радио и сега. Нашето го закриха, защото отказваме да се идентифицираме... Или за специалност в университета. Имаг – в Сидни – македониевистика. А ние не само за радиото и университетските специалности, а за всяка обществена придобивка сме все недостатъчни, все пред закриване, защото сме твърде малко на брой. А сме малко не защото сме се изселили, а защото си живеем там, но не се заявяваме. Ние сме признати за етническа общност, но минимална по численост, за да имаме шанс за щедро отпусканите от държавата дивиденди. О, неразумний юроде!...

„Първата организирана българска група пристига в Австралия през ноември 1907 г.“ (Staykova 2011: 22), но отпреди това има сведения, че първият българин, дошъл в страната, бил роден през далечната 1809 г. Той пристигнал като затворник през 1829 г., но скоро бил помилван, останал, оженил се и имал много деца и внуци. Колко време и дали изобщо тези българи са съхранили нашия език и традиции, остава загадка. Английският език от онова време би могъл да се нарече там универсално-имперски, но в нагласите на австралийските граждани и тогава, и днес няма и помен от лошо отношение към колонизатора – Обединеното кралство – напротив, има чувство за единство и съпричастност,

чувство за съпринадлежност, откъдето и английският език безпроблемно се превръща в особен наднационален език на многонационалната държава. Вероятно и нашият сънародник престъпник го е усвоил и проговорил.

Днес в центъра на Сидни, на брега на океана, се пази къщата и на първия изпратен за порицание изгнаник от Кралството. Посещават я туристи от цял свят. Малките ѝ размери по отношение на обкръжението от небостъргачи са такива, с които би се гордял всеки български и европейски богаташ днес и за които би мечтал всеки затворник. Красива стегната двуетажна постройка, саморъчно изграден „затвор“. Позиционирана точно срещу Операта, тази къща подкрепя по един диалектичен начин (тъй като единството се развива от противоречащи си позиции) изводите относно парадоксите на новия свят. Така започва историята на континента. Първо тук се изпращат престъпниците, затворниците, осъдените за неспазване на закона. После идва треската за злато и се създават колонии. Те са част от континента държава и покриват няколко климатични области.

Съществуват данни и за българско преселение в Австралия през 1876 година, когато няколко души българи, бягащи по време на Априлското въстание, успяват да достигнат до „Долната земя“. Те се установяват в щатите Куинсленд и Тасмания. Според статистика от 1891 година в Австралия живеят само 14 българи²⁰. След Илинденско-Преображенското въстание от 1903 година на континента се заселват около 100 българи (бежанци от Македония и Южна Тракия). Първата компактна българска колония се образува в град Пърт, Западна Австралия, през 1906 – 1907 година. Това е всъщност „истинската“ българска емиграция, разраснала се впоследствие (1912 г.) и в района на Аделаида, превърнала заблатените земи в плодородни градини. Тя е част от градинарската ни емиграция по света, известна в Европа и оставила следи там както в поминъка, така и в езика на страната приемник – в топонимията и земеделската лексика, които пазят спомена за българските емигранти и днес. Не и в Австралия.

Става дума за началото на XX век. Тогава политиката на англицизация е отдавна приключила. В Европа по същото време значението на официалния национализъм е толкова голямо, че европейската идеология става причина за появата и на азиатските и африканските национализми. Те нямат нищо общо, напротив, има свидетелства за фундаментално противоречие с английския официален национализъм – вътрешната несъвместимост на империята и нацията. Според Андерсън „никой, който е с ума си, не би отрекъл абсолютно расисткия характер на английския империализъм от 19. век. Но Pals съществуват и в белите

²⁰ <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8_%D0%B2_%D0%90%D0%B2%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%8F> [28.07.2019]

колонии – Австралия, Нова Зеландия, Канада и Южна Африка. Там също има в изобилие английски и шотландски учители и англицизацията също е културна политика. Колкото до Pals, кръговото движение нагоре, което е все пак достъпно за шотландците през 18. век, за тях е недостъпно. Англицизираните австралийци не служат в Дъблин или в Манчестър и дори не в Отава или в Кейптаун. До много късно те не могат да стават и генерал-губернатори в Канбера. Само „английските англичани“ могат, т.е. само принадлежащите към неясната „английска нация“ (Anderson 1998: 104). Авторът споменава, че в края на управлението на Едуард няколко „бели от колониите“ все пак се преместват в Лондон и стават членове на Парламента или известни собственици на печатници, но това са единични случаи.

Причината другите колонии да водят борби за независимост, за права и свободи, а Австралия – не, вероятно не може да се търси само в слабото развитие на аборигенските общности. По-скоро липсата на аристокрация от страна на местните предопределя този избор. Има и друго: нежеланието на пристигащите да създадат аристокрация. В Австралия биват изпращани неудобните, престъпните (но защо да не кажем креативните) елементи, при които „колониизиран народ“, който има достатъчно основание да мрази своите империалистически господари, е несъществен елемент в техния израз на национално чувство. Така още при създаването на своето единство те създават нация, но нация от съвсем нов тип, прескочила патологичния характер на национализма с неговия страх и омраза към другия, което идентифицира стария национализъм с расизма, напълно непознат в Австралия. Хората в Австралия изпитват само любов, но пак нова любов, не онази самопожертвувателна, на която ние сме учени, а споделена и спокойна любов към човеците, флората и фауната.

В последвалите исторически етапи (главно по политически причини) в Австралия пристигат още групи български емигранти. Те идват като бежанци, заселват се и стават имигранти. Интегрират се бързо сред местното общество – намират си работа, създават семейства и започват да се възприемат като икономически имигранти. И днес обаче в Сидни живеят бежанци – политически емигранти от първите години на социализма (Issa 2019).

Българската държава започва да проявява интерес към българите в Австралия едва в края на 70-те години, като приема наложеното от Югославия разделяне на нашата диаспора на българи и македонци. Вече стана ясно защо не смятам за уместно да наричаме наследниците на тези емигранти от откъснатата от българската национална плът част „българоезични“. „Българоезични“ в Австралия са само тези, които искат да бъдат такива. Те са три хиляди. Едни други, между тринайсет и трийсет хиляди от територията на днешна България са австралийци, а едни други „други“, наследници на точно тези емигранти, са македонци. И го крещат с цяло гърло. Не се обединяват с нас. Бягат от нас, но

това не притеснява никого в Австралия. Защото две трети от емигрантите бягат по инерция от своите.

За съвременните български емигранти Австралия е мечтана дестинация. Там няма „случайни“ хора – икономически емигранти, съгласни на всякаква работа, хора с ниско образование, хора в безизходица. Модерното мултикултурно общество привлича „избраните“, високообразованите, спечелилите конкурс, заслужилите. Бежанската вълна от годините след Втората световна война е далечен спомен. В многонационалната държава няма расови и верски предразсъдъци. Политическата система е демократична и стабилна. „Австралия е федерация от шест щата и две територии със свои правителства (и различно законодателство) плюс федерално правителство. Всеки един от шестте щата и двете територии ежегодно отделят суми за запазване и популяризиране на многонационалната култура“ (Staykova 2011: 83). Българската общност е една от най-малките. Повече няма да се опитвам да отгатна нейния брой, но предполагам 20-25 хиляди, три хиляди от които се идентифицират като българи. Те са регистрирани в няколко етнически/национални дружества. Най-старото от тях е Българското културно-просветно дружество – Аделаида. То съществува с периодични прекъсвания от 1949 г., създадено вероятно от поколението на първите емигранти – градинарите.

„На 10 март 1980 г. е основано дружество „Родина“ в Сидни (Bulgarian Cultural, Social and Patriotic Association „Rodina“, Sydney). Негов председател в продължение на повече от 20 години е неуморният Стефан Кожухаров – единственият българин, награден с Ордена на Австралия!“ (Staykova 2011: 88). По негово време дружеството правело вечеринки и сказки. Поканите за 25-годишния юбилей на дружеството били с ликовете на народните будители. Българи от Сидни били дарители на Зографския манастир в Атон и църквата „Св. Пантелеймон“ в София, на фонда „Свободна България“ и фонда „Български деца“. И днес българското патриотично дружество „Родина“ продължава своята мисия. Дейността му е културна – да поддържа българските традиции, да обединява българската общност. Три пъти в годината прави събирания – два пъти в зала – за 24 май и 1 ноември, и един пикник за Коледа. Дружеството се самофинансира от членски внос. Документите на училището, съответно и ръководството му, са грижа именно на дружеството в качеството му на орган, на който се води училището.

През 1993 г. се създава Българско дружество „Родина“ – *Пърт*, а също и „Българско дружество“ в Бризбън и дружество в Мелбърн. В Пърт били ушити костюми, които децата обличат на 24 май и 6 септември, веднъж за 8 март разпратили „Господи, колко си хубава“ на Христо Фотев, за 130-годишнината от Освобождението на България направили голямо тържество. Това е през емблематичната 2008 година, обявена от ООН за Международна година на езиците.

За честването ѝ в Университета на Канбера Мария Стайкова изнася лекция за кирилицата.

Българското дружество в Мелбърн е основано по-рано, през 60-те години на 20. век. През 2004 година то се възобновява, също се казва „Родина“, посреща български фолклорни ансамбли, открива се училището за децата, събират се помощи за пострадалите от наводненията в България. Организируют тенис турнир, а през 2010 г. е проведен т.нар. „Bulgarian Masters“.

На 27 февруари 2004 г. се регистрира Българската асоциация в Куинсленд (Bulgarian Association in Queensland). Първоначално дейността на асоциацията е насочена към отбелязването на български национални и православни празници. След това дейността се пренасочва към популяризиране на българското изкуство и култура в австралийската среда. Тя „подпомага трио „Жива вода“ (двама българи и една австралийка); подпомага сформиранията през 2008 г. танцова група „Хоро“ (15 танцьори от австралийски и български произход); подпомага създаденото през 2009 г. училище и детската танцова група. Неотдавна в каталога на градската библиотека в Бризбън бе включена българска колекция от книги“ (Staykova 2011: 87).

В столицата Канбера също има дружество: Българо-австралийско дружество „Родина“ в Канбера и областта (Bulgarian- Australian Association „Rodina“, Canberra and region). То е регистрирано на 11 април 2007 г. В устава му е написано: „Родина“ – Канбера и областта“ ще предоставя интелигентна и точна информация. Опити за подвеждане няма да бъдат толерирани и ще срещат опозиция“ (Staykova 2011: 90). Представям тази декларативно заявена предпоставка, че може би ще има опити за подвеждане, неизвестно от чия страна, като един от парадоксите. Вероятно създателите на дружеството очакват действия от хората от своята общност, водещи до демотивация за поддържане на българската духовност жива. И дават патриотичното обещание опитите за подвеждане да срещнат опозиция от страна на родолюбивите създатели.

Независимо дали членуват в нашите дружества, или не, българите в Австралия обичат новата си родина искрено и безрезервно. Може би това се дължи на факта, че всички емигрантски общности се отнасят към Острова по същия начин, в съзвучие с обичта към родината на всички австралийци. Има защо. Ние, хората по света, свързваме национализма с различни символики, но една от най-ярките са паметниците на незнайния воин. „Почитта, която обществото им оказва именно защото те или умишлено са оставени празни, или не се знае кой почива в тях, няма аналог в историята“ (Anderson 1998: 24). В Австралия обаче има: в Канбера всеки ден, без изключение, се прави възпоменателен парад, за да се почете паметта на един загинал, без значение от положение и чин, от каузата (най-често дори не австралийска, а подпомагаща имперската кауза в някоя война). Загиналият „оживява“ – със своето име, със своите близки,

наследници, които получават почестите публично. Този красив ритуал се извършва пред възхитените погледи на туристите и сред почтителното мълчание на австралийците. В многонационалната държава няма паметник на незнайния воин, защото всички до един воители са знайни и почетени или чакащи своя ред, за да бъдат почетени.

Отношението към живите е подобно. Държавата цени всеки свой гражданин. Може би обичта на австралийците към всичко австралийско е политическа любов. Може би току-що пристигналите българи, неориентирани още в обстановката и учещи се да обичат и пазят природата (задължение, чието неспазване се наказва най-сурово), напразно търсят извън политиката на страната (своята нова родина) онези сакрални понятия, наследени у нас от европейския национализъм, които ни обособяват, обединяват, но и разграничават от другите, от които ние сме „по-добри и задължително сме по-достойни“. И като не ги намират, първата реакция на българите е да се присъединят, къде театрално, къде искрено поради носталгията си по България, към своите дружества. Те търсят в началото (но само в началото) символиката на идентификацията в такива изрази на родство като „татковина“ или на земя (всички дружества без изключение се казват „Родина“) и това за тях (за българите) са неща, с които човек би трябвало да бъде естествено свързан. За съжаление, много малко им трябва на нашите патриоти, за да се отдръпнат (не съм казала да се откажат) от реалните институции, носещи подобни заглавия. Особено ако „са дошли „тя“ и „той“, това е семеен оазис, в който е познато и спокойно, в който си разбирани, когато говориш на български – не само като смисъл на думите, но и с всички асоциации, които те събуждат“ (Staykova 2011: 82). Първичната асоциация на българина на стимула *родина* никога не е била и няма да бъде *държава*. Хората в Австралия (обратно) живеят с чувството, че обитават Държавата на Платон в нейния осъвременен идеален вид. Те се чувстват като хора, попаднали в описаните в древните книги райски градини, прескочили някак разочарованията на вековете и създали свое модерно съвременно демократично общество, една осъществена социална утопия на Волтер и Русо, постигнала социална справедливост и готова за пълно сливане с природата. В нея всички езици споделят общ статус и са еднакво достойни за изучаване и възхищение.

„Лексикографската революция в Европа създава и постепенно разпространява убеждението, че езиците (поне тези в Европа) са, така да се каже, собственост на напълно определени групи хора – хората, които всекидневно говорят и четат на съответния език и – нещо повече, че тези групи, въобразени като общности, имат право на автономно място в общество от равни на тях“ (Anderson 1998: 95). Австралия сякаш е прескочила от преднационалната епоха в гигантски скок два-три века и се е избавила от подобни опасности, т.е. от възможността да ги изтърпи и преодолява, да доказва права и свободи (не само за езика, но

и за всичко в живота) и направо е стъпила на сигурно, в бъдещето на следнационалната.

Родените в обстановка на постнационалност австралийски деца в български семейства нямат никакво усещане за етнокултурна хомогенност, както и да бъдат възпитавани от семействата. Има ценности, символи на национална фразеология, които се усвояват по-късно, и дори да бъдат разбрани от по-интелигентните, те не биха ги припознали като свои, защото не отговарят на космополитната самоопределеност, на която ги учи тяхното общество. И те, като всички австралийци (защото те са австралийци), се чувстват част от Британия, и то от онази привилегирована част, която е далеч от политическите сътресения и терористични заплахи на Лондон, живееща безметежно и щастливо, създадена сякаш, за да получава на земята онова, на което религиозните се надяват да получат в рая. Съзнание за равнопоставеност в международните отношения напълно липсва или по-скоро за австралийците е важна английската равнопоставеност, поставила тях самите в толкова изгодна позиция, че да се чувстват по-равни от другите равни. Душевната нагласа на жителите на Австралия много прилича (но те – не само децата, а и повечето емигрирали в зряла възраст българи, не го осъзнават) на добре познатия тип лявоориентиран европейски интелектуалец, който се гордее, че владее цивилизования английски език, че е наследник на вечните ценности, познати на човечеството от времето на Просвещението, и че е способен проникателно да разбира проблемите на всички хора. В тази гордост интернационалистичните елементи са плод на новото му битие, а аристократичните са плод на европейския му произход. Разбира се, тук изключвам българите по принцип, защото те не са (ние като общество не сме) дорасли нито до първото, нито до второто. Явно Англия си е свършила много добре работата на Острова. Както казва свети Стефан на своя наследник (цит. по Anderson 1998: 120), „Полезността на чужденците и на гостите е толкова голяма, че може да им бъде отредено шестото място по значимост сред кралските орнаменти [....]. Тъй като те идват от различни райони и провинции, те носят със себе си различни езици и обичаи, различни знания и оръжия. Всичко това украсява кралския двор, усилва неговия блясък и сломява високомерието на чуждите владетели. Защото страна с един език и еднакви обичаи е крехка и слаба...“. Тази философия на държавата континент явно не се разбира от онези българи, които се представят за австралийци и крият своя произход. Явно, когато са си събирали багажа, никой не им е казал да оставят в България, подобно на зимните палта и шапки, на вълнените пуловери и шалове, и своите (нашите) наследени завинаги от робския ни манталитет през имперския ни период (османски, съветски) национални комплекси. Империята тук е завещала друго. В Австралия модерната история е показала, че е възможно да има нации и без лингвистично единство, и всеки, който го проумее, може да поддържа лингвис-

тично многообразие, без това да е порок. В свят, в който се предлага уважение към другостта като следствие от общата представа за равнопоставеност, е много глупаво наистина да се робува на европейски предразсъдъци.

Българите, които днес живеят в Сидни, нямат такива предразсъдъци. Те са интелектуалци. Те се представят и реализират като един особен вид едновременна общност, в която единствено езикът за онази тяхна половина, която е българска, внушава принадлежност към нея. Те преживяват едновременността със завидна съгласуваност. Колко себеотдадени на тази съгласуваност се чувстват, е отделен въпрос без еднозначен отговор. Но дори най-горещите привърженици на родолюбивите принципи и чувство за принадлежност към България знаят, че смисълът, който влагат в понятието *родина*, е въобразеният смисъл, към който децата им няма да се присъединят, защото те са австралийци.

В Европа националната принадлежност е обгърната от аурата на предопределеността. В границите на Съюза не спираме да се борим едни срещу други, за да завоюваме правото си да застанем едни до други. Затова „адаптираните“ ни програми за обучение по български език в училищата ни трябва да са подчинени както на домогването на цялата европейска общност до така напредничавия плурицентризъм, така и на вечните изконни европейски ценности, които са ни присъщи поради същата тази предопределеност, положена в общата ни европейска история. Тя ни позволява да се борим за равни права с другите, въпреки че и те не ни признават за част от себе си. Може би това е причината ние все да се доказваме, където и да се намираме, че и да послъгваме: „Не остават нечути от нормалните хора тук (в Австралия, бел. моя) приказките на наши сънародници за това „какво чудо сме били в България“; приказките за по няколко университетски дипломи; че сме расли в къщи извън столицата (което тук е за по-заможните), но без да се допълва, че това е било в село с два рейса на ден до столицата и че в годините, когато се е расло там, е прокарана канализацията му; хвалбите кои изявени хора са ни приятели от детинство (а те са 10 години по-възрастни и детството им е било в другия край на България); че модата тук е под „нашия вкус“; колко сме кадърни, защото сме работили на едни-колко си места (а то е защото са ни държали на работа само за пробния период от няколко месеца); че родителите са най-малко зам.-директори и т.н.“ (Staykova 2011: 82 – 83).

В Австралия равноправието не се поставя под въпрос, то е факт. Силата на думите обаче идва от винаги билата наследствена „английскост“ на държавата континент. Затова „адаптираните“ ни програми за обучение по български език в училищата ни трябва да са различни от изпращаните в Европа. Те трябва да са съобразени с факта, че в Австралия изконността на езиците, без значение дали са стари, или модерни, дали са големи, или малки, се оценява като висша форма на познание. В Европа езиците все още (и още дълго ще) изглеждат вко-

ренени в съвременните общества. Те не престават да потвърждават своя статут едновременно с демонстрациите на добро владение (овладяване) на чуждия за повечето от страните в ЕС, но приет за общ английски език. В Австралия процесът е приключил преди на Острова да е стъпил и един българин. „В този смисъл, показателен е езикът на Сан Мартин, прекръстващ говорещите кечуа индианци в „перуанци“ – действие, което прилича на религиозно покръстване. Защото то демонстрира, че от самото начало нацията намира израз *в езика, не в кръвта* (курсивът мой), и че човек може да бъде „поканен да влезе“ във въобразената общност. Днес дори и най-консервативните нации приемат принципа на *натурализация* (прекрасна дума!), колкото и да им е трудно да го прилагат“ (Anderson 1998: 154 – 155). Разглеждана като историческа предопределеност и като общност, въобразена чрез езика, нацията показва себе си като едновременно отворена и затворена. Ние сме свикнали с този начин на мислене и според него са създадени учебните ни програми за преподаване на български език – и за страната, и за чужбина. В австралийската чужбина, за добро или за лошо, тези граници са преодолені, надскочени и това вероятно е добро за тях. За нас няма никакво значение дали е добро. Нашата работа е да запазим, доколкото можем, живота на езика на австралийските българчета. Затова трябва да извадим архаичните текстове от читанките, възпитаващи в отдаденост на това, което в Европа се нарича нация, и да ги заменим с подобни на тези, които са в техните читанки, но написани от български автори на български език. Защото първите текстове няма да бъдат разбрани от нашите деца. Да не ги товарим с болките на българската нация. Те са родени там, където хората са създали своята мултикултурна, многоезична наднационална свръхнация.

Междудържавните връзки на нашите две демократични страни (Австралия и България) довеждат все по-често политици и културни дейци от страната ни на юг от екватора. В Австралия е свирила Красимира Чуртова, солистката на „100 каба гайди“, танцували са танцьорите от „Душа Балкана“, а през 2008 г. е открита първата в тази страна изложба на ученици от българско художествено училище. Очевидно в мултикултурната страна континент хората виждат в нашата национална специфика някаква културна значимост. Австралийският музикант Линзи Полак създава интерес към музиката на Балканите у известната изпълнителка Мара Киек и предсказва, че българските народни песни ще подхождат чудесно на гласа ѝ. Мара Киек е била ученичка за шест месеца на проф. Иван Спасов в Пловдив и световната премиера на „Лелинко“ е написана от проф. Спасов специално за нейния хор. Той се нарича „Мартеница“, световно известен в музикалните среди, хората в Австралия го познават, обичат и слушат. Изпълнителите австралийци пеят български народни песни, самата Мара свири на български народни инструменти и разпространява нашето народно творчество на юг, под океана. В групата имало една единствена българка,

но това било отдавна. Мара Киек има и друга група, *Мара Бенд*, джаз група, в която тя впила в авторските си решения български фолклорни мотиви.

Също така отдавна Стефан Кожухаров написал сюита на име „Сезони“. В нея авторът описва смяната на годишните времена и своята болка по България. През 1993 г. е издаден албум „Сезони“ – музикална творба на Мара Киек по текст на Стефан Кожухаров. През 1997 г. той е номиниран за музикалната награда за най-добра световна фолклорно-традиционна музика. През 1999 г. друг албум с български песни е номиниран за най-добра световна фолклорно-традиционна музика. Това е албумът „Магаре вино пропило“ на трио „Силвия Енчева“. Силвия Енчева от „Мистерията на българските гласове“ живее в Сидни и през две поредни години – 1999 и 2000 г., е номинирана за жена артист на годината.

Преди да си тръгна от прекрасния Сидни, попитах: какво всъщност от времето на Стефан Кожухаров, починал през 2013 г., за когото толкова ми разказвах, е останало. Отговориха ми, че имало група за български народни танци, която се представяла от австралийци, но имало възможност в нея да се обучават българи. Те ползвали всяка седмица зала (навремето три пъти, после два, сега веднъж седмично), но все още плащали залата и имало записани да танцуват 20 души. Намерих тази зала. Танцуващите бяха трима. Помислих, че си отиваме – като нация. Дори за миг не помислих обаче да си отида аз. Чаках ги два часа, тъй като бях распечатала анонимната анкета, която носех и предлагам навсякъде, и танцуващите трябваше да ми я попълнят. След като събрах листовете, погледнах нехайно отговорите на поредната анонимна българка и бях заинтригувана. Съпруг – ливанец, дошла в Австралия на 20 години... Потърсих отговора на въпроса „С какво сега изкарвате прехраната си?“. Отговорът беше: „Преподавам пеене в Университета. Български народни песни“. Настигнах я, помолих я да се представи и разбулих мистерията: Силвия Енчева от „Мистерията на българските гласове“. Пристигнала в Австралия преди 23 години. Помня как звучеше пеенето ѝ в най-силните години на „Мистерията“, но съвсем не предполагам, че сме я „изпуснали“ ние от България и че тя е дошла чак тук. Университетът в Сидни я открил и я потърсил. University of Sydney – това е основният университет в Сидни, хуманитарен, равностоен на Софийския университет. В него има специалност „Българско народно пеене“. Т.е. нямало дотогава, но разбират за Силвия, издирват я и я поканват да преподава на студенти. Специално създават специалност. Докато нейното „изчезване“ си остава в България една никого невълнуваща мистерия, в Сидни Силвия преподава нашите песни. Помолих я да ми изпее нещо. Тя запя „Делю хайдутин“, а аз замрях. Онемях!

В Австралия се намира една от трите в света станции за наблюдение на дълбокия Космос на НАСА, която следи полета на „Вояджър“. А там с него се върти във вечността „Излел е Делю Хайдутин“ на Валя Балканска. В тази

мистериозна вечер, една от последните мои австралийски нощи, тя политна и от земята на Сидни. Силвия я изпя за мене. Песента проби един таван на една спортна зала и достигна Космоса. Откакто чух това, никой не може да ме убеди, че си отиваме. Отиваме до Космоса, извисяваме се, но се връщаме. С нашите думи, дори в далечна и ... не наша земя. И пеем на нашия език. Български.

Ето че „Де е България?“ вече не е въпрос, чийто отговор е еднозначен. Посланието, че България е навсякъде, където има и един българин, точно в Австралия е неуместно. Няма я там „другата България“. Никой не я иска. На юг от екватора обаче в символиката на космическия ръст на песента ни, присъства „съхранената България“. За нея в Австралия има място. За българското Слово – също, в случай че искаме да си го съхраним. Австралия не просто ще го приеме. Тя ще ни помогне. На нашите творчески успехи всички там се възхищават. За езика си обаче трябва да помислим самите ние. И ако го искаме – да го съхраним жив.

При анализа на съвременната българска езикова ситуация в Сидни (Issa 2020) предложих „три стълба“, на които да се опрем с цел съхраняване на езика ни. Те са семейството, институционалната подкрепа и училището. Последният е най-подробно анализиран, защото е пряко зависим от работата на българското езиковзнание. Затова тук ще коментирам отклоненията в езика на група първокласници. Те са ученици в Българското неделно училище в Сидни. По списък са 12 души, но в представения по-долу разговор участват 8 деца. Опитите им да говорят на български се отличават с безпомощност, защото не разбират значението на повечето думи, а в тези, които знаят, се забелязват множество деформации – интерференции от английския език, който за тях е първи по степен на владеене, както и по честотност на употребата.

НАБЛЮДАВАНИ ОТКЛОНЕНИЯ ПРИ ПЪРВОКЛАСНИЦИТЕ:

1. Фонетични

Само един от първокласниците е роден в България и всяко лято си идва за два-три месеца. Останалите деца или не са идвали нито веднъж, или по един-два пъти като малки. Това личи от начина, по който говорят – едва разбираемо, с откъслечни несвързани помежду си думи и със силен фонетичен акцент. Тук засечките в изказа са почти след всяка сричка и междуметието [am:], което е за досещане каква би била репликата на български, следва почти след всяка дума:

- хезитационни паузи: означени с [am:], изговорени с английски акцент при всички деца, например: „Има... [am:]... тоя папка, който... [am:]... там е 'ного... неща... аз... [am:]... ъъъ... там... 'секи ден... и е... [am:]... 'ного... [am:]... ходих от моя... къща... а колата... [am:]... няма да е *толко*... 'ного...[am:]...“;

- фонетична промяна на денталните съгласни, безизключителна при всички деца: вместо [т] и [д] те употребяват [t] и [d] или [th] и [dh] безразборно;
- честа употреба на [уъ] вместо [р] или на изпускане на звука в позиции, в които той се изпуска (не се изговаря) в английския при всички деца;
- лабиализирано [л], което се среща също при всички деца, отбелязано тук с [ʎ];,,
- изговор на [п] с леко придихание – [ph], например в „*Opherata*“;
- носовата гласна при изговор на [к] и [г], отбелязана тук с [ŋ]: „Като *рһинџ*“.

2. Морфологични

- неправилно съгласуване по род и число, неправилна употреба на бройната форма, характерни за всички деца и при всеки опит за свързан текст, например: „имах... два мечка... два голяма и с малък...“;

3. Лексикални

Лексикалните замени (на българските думи с английски) не са безразборни. Децата полагат голямо старание да се досетят за българската дума и правят паузи, оглеждат се за подсказване, мъчат се да отговорят на въпроса на български, но когато думите са познати и в нашия, и в английския език, т.е., когато са сигурни, че ще бъдат разбрани, те произнасят английската дума, с английското произношение и с английското окончание: *shopping centre, chips, chocolate, biscuits, the zoo*.

4. Синтактични

Децата от този клас могат да съставят само прости и много кратки изречения. Те знаят това и се смущават да разкажат нещо, при което да свържат в текст по-голям обем информация. Затова отговарят с откъслечни фрази. Например на въпроса на колко години е, едно момиченце отговаря: „Още малко на седем“, като очевидно има предвид, че ще стане на/ще навърши седем след кратък период от време. Останалите отговори на този въпрос, както и на почти всички други са еднословни.

Тук представям кратка извадка от транскрибираните записи, въз основа на които откривам различните интерференции, именно от училището. Участниците са отбелязани анонимно със специфичен шифър: имената на децата са с цифри (в първите скоби), вторите отбелязват групата, към която принадлежат по социален статут (Азбукарчета), следва триъгълник, който показва месторождението им (обърнатият надолу означава на юг от екватора, обратният нагоре

съответно – на север, а с квадратче е отбелязано дете, родено в трета страна). Маркиран е и полът, а възрастта е еднаква – 6–7 години. За родените в България деца е написан периодът, годините или месеците, откакто са в Австралия. Шифърът, с който е отличена единствената възрастна, майката на едно от децата, е по-различен. Той посочва и възрастта на респондентката, а името е означено с произволна главна буква. Анонимността е гарантирана.

СОНДА № 4. Първи клас. Мой час с учениците²¹. Звукът „дж“

Участници: Катя Исса (КИ), присъстващите в час осем ученици: (10) (A)▼(♀); (11) (A)▲6 г. (♂); (12) (A)▼(♂); (13) (A)▼(♀); (14) (A)▼(♀); (15) (A)▼(♀); (16) (A)▼(♀); (24) (A)■2 м. (♂); и майката на едно от децата – Н (Б) 2 м. (♀) (32).

КИ: Добро утро! Здравейте, заповядайте! Сядайте! Имаме още един ученик. Ти си „11“. Ние се запознахме вече в коридора. Носите ли учебниците?... Хайде, извадете ги!... Виждам тука, че сте стигнали до звука „дж“. Предлагам да се върнем малко по учебника и да видим как са наредени буквите Ето, тук. Буквите в нашата азбука са трийсет и такава буква „дж“ няма. А защо го използваме? Защото имаме такъв звук. Например имената Джейсън, Джон, Джими – са имена, които вие знаете. И не само имена на хора, и други думи в българския език започват с този звук. Може ли някой да се сети за някоя думичка, която започва с „дж“? Например как се казват едни седем момчета, при които отива да живее Снежанка? Знае ли някой? Вашата учителка ми каза някои приказки, които сте чели, и тази беше една от тях. Значи, вие приказката я знаете. Хайде да си припомним приказката за Снежанка. „Снежанка и седемте?... джуджета“... Ако не я знаете, искате ли да ви я разкажа?

(Към средата на приказката една от учителките доведе майката на „24“ и каза, че тя ме моли да я „джойвам“ в своя час.)

Н (Б) 2 м. (♀) (32): Аз идвам да му *ph*ревеждам, защото той нищо не *ch*ваща.

КИ: Заповядай!... Продължаваме ли приказката?

(11) (A)▲6 г. (♂): Аз я знам тъз приказка.

²¹ Транскрибираният текст, както и илюстрацията по-долу, е извадка от дисертационния ми труд. В това училище са направени най-дългите записи от часовете на учениците. Самата аз погостувах два месеца в Сидни и преподавах за известно време в училището, за да мога да записвам тайно речта на децата.

КИ: Чудесно. Искаш ли да продължиш ти?

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Не.

(15) (A) ▼ (♀): Аз искам... [am:] ... казала... Кой е ўошата...

КИ: И така, разбрахте ли какво е джудже?... Джуджето е човек, който има по-нисък ръст от другите хора. Думата се пише с д и ж, защото нямаме буква за „дж“. Вижте другите думички: джудо, джунгла, тенджера. Нека видим дали знаете какво означават. Може ли, „15“ да прочетеш каква е тази дума?

(15) (A) ▼ (♀): Джааа-пан-кииии.

КИ: Точно така. Джапанки. Браво! Знаете ли какво е джапанки?... Не знаете? Това са летни обувки, за плаж. Ето, тук ги има на картинка. Искате ли сега да прочетем по едно изречение от тук? Хайде, „10“! Можеш ли да четеш?

(10) (A) ▼ (♀): Не.

КИ: Нищо, не се притеснявай. А ти, „11“?

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Въ... джъ... ун...ъъ... ълата.

КИ: Точно така! В джунглата. Знаете ли какво е джунгла?

(15) (A) ▼ (♀): Това е... куту... [am:]... където... има... [am:]... Баба Меца.

КИ: В джунглата живеят животни. Не точно Баба Меца. Други?

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Кумчо Вълчо, Кума Лиса....

КИ: Но те не са в джунглата. За други сецате ли се?

(12) (A) ▼ (♂): *Рhinцуини*.

КИ: Нека ви подсказа малко. В джунглата може да срещнете лъв..., тигър..., маймуни има много, слонове..., носорог..., пантера...

(14) (A) ▼ (♀): *Птиченца*...

КИ: Знаете ли какво много ме учуди в Австралия? Толкова много различни птици! И много красиви! Вие кои птички познавате?

(13) (A) ▼ (♀): Какадууу, *pharpha*гаали...

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): В България... къту бях тъзи година и.... чичо ми... той има повече от сто и петдесет папагала.

КИ: Така ли? А те същите ли са като папагалите тука в Австралия?

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Някои са същите...

КИ: А други какви има? Защото в България папагалите не са по улиците, както е тук, но пък има папагали, които говорят. Чичо ти какви има?

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Има.. много... червени и зелени.

КИ: А те могат ли да говорят?

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Имаше един, който. ... [am:]... говори.

(12) (A) ▼ (♂): А мой *phriятел*... той има две *phathенца* и две кученца...

КИ: Много хубаво. А вие имате ли животно вкъщи?

(12) (A) ▼ (♂): Да, *phthиченце* и коте.

(15) (A) ▼ (♀): Мойта баба има... [am:]... куче.

КИ: А къде живее баба ти?

(15) (A) ▼ (♀): Далече.

КИ: А ти? Кое животно познаваш ти?

Н (Б) 2 м. (♀) (32): *Which animal do you know?*

(24) (A) ■ 2 м. (♂): Ааа... ... [am:]... *куче*.

КИ: Добре. А ти?

(13) (A) ▼ (♀): Две... куче... една... ъъъ... *риба* и... един... *rabbit*.

КИ: Две кучета, рибка, Зайко Байко, добре... Хайде да видим пак текста. Как се казваше? „В джунглата“. А, забравих да ви попитам знаете ли какво е джип.

(12) (A) ▼ (♂): Ааа... [am:] ... джип е... ... [am:]... Кола.

КИ: Точно така! Голяма кола. Кой ще прочете първото изречение? „10“? Ти каза, че не можеш да четеш, но аз съм сигурна, че можеш. Хайде: През джунглата... на джип лилав... Какво е „лилав“? Какво е лилав?... Това е цвят.

(10) (A) ▼ (♀): Куту... ... [am:] ... това? Мойта чанта?

КИ: Да.

(15) (A) ▼ (♀): И куту мойта *thetрадка*.

Аз: Да. Сега слушайте: „През джунглата на джип лилав премина днес един жираф“.

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Аз знам какво й жираф. С голямата шия. Щото да може да яде ... листа.

КИ: „Жираф сред тази джунгла дива с джип в саваната отива“... Сега искам да разгледате тези квадратчета. В първото имаме **дж**, а във второто – **жд**. Тук няма един звук, а два. Например, „Карам колело в дъж-да“... А сега да четем: Джа-джа-джа-... дамаджана. Какво е дамаджана – не е важно. И сега: жда-жда-жда... жажда. Знаете ли какво е жажда? Жажда изпитваш, когато искаш да пиеш вода. И сега – вежда. Показвам: това е вежда. Следващата дума – между – е много важна. Моля, запомнете я. Някой знае ли какво е?

(10) (A) ▼ (♀): Куту.... ... [am:] ... Между две скали...има полянка.

КИ: Bravo! А къде съм аз сега? „11“?

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Между два стола.

КИ: Bravo! А сега къде съм?

(12) (A) ▼ (♂): Между мене и „11“.

КИ: Bravo! А сега къде съм?

(14) (A) ▼ (♀): Между „15“ и „24“.

КИ: Bravo! Bravo на всички. А сега да обясним „помежду“. Виждате ли я тази дума? Това значи например ти с мене и аз с тебе: Помежду си ние говорим на български. Остана още една дума. Кой ще я прочете?

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Джин... Джин...-си... джинси.

КИ: Това е вид панталон.

(14) (A) ▼ (♀): Виж, той има...

Аз: Не точно. Не е това, което знаете на английски, от друг плат е, но не е важно. Това, с което е „11“, се казва дънки. Все едно.

Н (Б) 2 м. (♀) (32): Наистина ли? Това и аз не го знам.

КИ: Нормално. И ти си от децата, израснали в чужбина. Но тази дума няма място тука. Обърква децата... А знаете ли, деца, какво е джудо?

(12) (A) ▼ (♂): Ааа... [am:]... то е... ... [am:]... *шогато* някой... удачи някой...

КИ: Да, но не за да го бие, това е спорт. Вие знаете какво е спорт. И сигурно тренирате нещо? Или харесвате? Кой какъв спорт харесва? Или тренира?

(24) (A) ■ 2 м. (♂): *I play football.*

КИ: Може ли да ми кажеш това на български? Аз нищо не разбрах. Футбол ли каза?

(24) (A) ■ 2 м. (♂): Да.

(15) (A) ▼ (♀): И куту... мойта... брат. Мойто брат *играе* футбол.

(11) (A) ▲ 6 г. (♂): Аз тренирам плуване.

(10) (A) ▼ (♀): Аз *пъувам* и *ходя* на танци.

(12) (A) ▼ (♂): *I have been going to tennis for a long time.*

КИ: На български, моля, ти знаеш това. А ти, „16“, искаш ли да прочетеш следващата дума?

(16) (A) ▼ (♀): Ааа ... [am:]... *then*... дже-ра.

КИ: Какво е тенджера? Никой ли не знае? Ето, ще ви нарисувам. Мога да рисувам тенджера. Това е нещо, в което мама прави супа. Нали?... Следва-

щият текст се казва „Турнир по джудо“. Знаете ли какво е турнир?... Думата е същата на английски..

(16) (A) ▼ (♀): *Oh, a tournament.*

КИ: На български се казва състезание. И така, чета ви „Турнир по джудо“. Изглежда, на тавана има един стар шкаф... А вие в какво живеете – в къщи или в апартаменти?

(16) (A) ▼ (♀): Във България в апартамент и тука в къща.

(15) (A) ▼ (♀): Ние... в България в апартамент и тука в апартамент.

КИ: А вие?

(24) (A) ■ 2 м. (♂): *A house.*

КИ: Аз живея в къща. Кажете: живея в къща. А с кого живееш?... С мама, татко и със сестричката си. Нали? Добре. А тя, „24“, тя по-голяма ли е от тебе или по-малка?

Н (Б) 2 м. (♀) (32): *Is she bigger than you or smaller?*

(24) (A) ■ 2 м. (♂): ... [am:]... *less.*

КИ: Добре. А кой я гледа сега, докато ти учиш?

(24) (A) ■ 2 м. (♂): *Thathi.*

КИ: Да се върнем на текста. В къщите има тавани. Знаете ли какво е таван? Горещ, над стаята. И там хората слагат стари неща. И тук, на този таван от нашата приказка, има един стар шкаф. Знаете ли какво е шкаф?

(12) (A) ▼ (♂): Ей *m'va.*

КИ: Да. И така: „На тавана има един стар шкаф. В него е домът на две джуджета“. Как мислите, какви са тези две джуджета?... Това са играчки... Нали? И когато са там горе сами и ние заспим, играчките какво ли правят?... Може би си имат свой живот... „Днес те имат турнир по джудо“. Какво значи това?... Днес те ще себият! „Събуват джинсите и джапанките си. Слагат си кимона...“. Кимона е една бяла дреха. Носят я, когато играят джудо.

(13) (A) ▼ (♀): И карате...

КИ: Да. „Слагат си кимона с колани“. Знаете ли какво е колан?

(12) (A) ▼ (♂): *Belt.*

КИ: И така, за джуджетата: „Слагат си кимона с колани, присвиват вежди“. Казахме какво е вежди, сега ще ви покажа как се присвиват вежди,... ето така... „и така силно се сдърпват...“. Знаете ли какво значи дърпам? Хайде да покажем, „11“, дай си ръката!... „и така силно се сдърпват, че джобът на едното джудже се скъсва...“. Как забравих да ви питам знаете ли какво е джоб! Забравих,

защото аз нямам джоб. Кой има джоб? „11“? Колко много джобове има „11“! Хайде да ги преброим заедно! Един джоб, два джоба, три джоба... Много...

(11) (А) ▲ 6 г. (♂): Джоби.

КИ: Не джоби. Джобове. А знаете ли какво значи джобът да се скъса? Това? Да, това е. „Джуджето залита и блъсва старата тенджера“. Вече разбрахте какво е тенджера. Но какво е залита, знаете ли? „11“?

(11) (А) ▲ 6 г. (♂): Амм... Нещо като го заклати и така нещо се чупи и после пада, защото залитва.

КИ: Да, сега ще ви покажа, както си вървя, как мога да залитна и да ударя нещо. Ето, гледайте!... Джуджето удря старата тенджера. „Търкулва се тенджерата...“. Знаете ли какво значи нещо да се търкулне? Мога да ви покажа с тази топка.

(12) (А) ▼ (♂): Ааа... [am:]... нещо да направи 'ного голям *circle*.

(11) (А) ▲ 6 г. (♂): Амм... Ей така да се подхлъзне и да се завърти...

КИ: Добре, и какво прави тенджерата, след като се търкулне? Дрънчи. Това значи така: Джан-джин-джун... джан-джин-джун... Така прави тенджерата като се търкаля и събужда дома. Това е. Разбрахте ли текста? Искам да запомните думичките, които взехме днес: джудже, джунгла, джудо, джип, джинси, джапанка. Всички започват със звука „дж“. За него в българския език нямаме буква и затова използваме буквите **д** и **ж**. Дайте сега да видим в тетрадките какво ще трябва да пишем. Но преди това имате почивка. Поиграйте си, починете си, продължаваме следващия час.

(През междучасието разпитах (11) (А) ▲ 6 г. (♂), току-що завърнал се от България, където е бил три месеца, какво е правил там).

(11) (А) ▲ 6 г. (♂): Отидахми си у нас. Имахми басейн и един път папгалчето ми щещи да падни и аз гу спасих. Играх с кучетата си. Те са единайсет и са мои, но чичо Ваньо ми ги пази. Най-стария е на двајсе години. Това е много кучешки живота. Много стар. А другото куче не беше здраво, но аз пак гу обичах, защото и то ѝе мойо. Ама е мънинко и аз можех да го нося.

Н (Б) 2 м. (♀) (32): Ти говориш много *добре* български. Откъде се научи? От България ли?

(11) (А) ▲ 6 г. (♂): Ами да, като си отидах и съ научих.

Н (Б) 2 м. (♀) (32): А може ли да помагаш на „24“, защото не *разбига*?

(11) (А) ▲ 6 г. (♂): Да, добре.

Н (Б) 2 м. (♀) (32): Той и английски не знае още. Ние говорим *португалски*. И ... [am:]... нали... *друго* е да отиваш от един славянски език на... *друго*... а той...

КИ: Не се тревожи. Това, че ти самата не си забравила езика, въпреки че си излязла от България като малка, е толкова хубаво. И че искаш детето ти да научи български – също. Само отново бих те посъветвала да не стоиш още дълго с него в часовете. Остави го на собствената му интелигентност и ще видиш, че ефектът ще е по-голям... Семейството ти ли настояваше да се говори на български вкъщи?

Н (Б) 2 м. (♀) (32): Да, но не само. В Канада не като *Australia*. Тука политика... [am:]... нали... сичкото... аустралийско. В Канада казват: ти първо си българин, а после от Канада. Или *друго* – *португалец*, *вьетнамец*, но първото е по-важно, а канадец си второ... Аз пристигнах в Канада деветдесе и първа година. Канада е място, което е мултикултурно. Като пристигнахме, тогава нямаше българско училище и ние почнахме да пътуваме само по английски. Вкъщи ние само говорихме само на български и това е сигурно... защото аз още говоря български, но... [am:]... развален български, но пак говоря. След това вече ще бъде много трудно. Особено ако не се ожениш за друг българин, ако е с *друго* култура... е по-трудно. *Защо* искам *той* да ходи *тука*. Да знае моя език. Майчиният език е неговата език...

КИ: Благодаря ти за отношението и за старанието!... А може ли да те помоля да ме снимаш с класа?...

По време на следващия час направихме много снимки (Фиг. 1).



Фигура 1: Първокласниците в час по български език

Наблюдавани отклонения в Сонда № 4

Деформациите са идентични с тези от другите сонди, защото класът е същият:

- същите хезитационни паузи и удължени гласни;
- фонетична замяна на същите като в предишните сонди съгласни;
- липса на правилно съгласуване: „И куту... мойта... брат. Мойто брат играе футбол“; „Две... куче... една... въвъ... гиба и... един... rabbit“ и др.

Тъй като в този час аз съм учителката, се старая да не допускам превод на английски, нито лексикални замени и донякъде успявам с помощта на „11“, който току-що се е върнал от България. Той разбира почти всички думи, за останалите се досеща и обяснява заедно с мене, без да превежда.

В заключение, интуицията на децата е достатъчно силна, за да се ориентират в езика, за разлика от „методиката“ на превод на всяка дума на английски език, която не води до никакъв резултат. Въпреки това да не забравяме, че посочените интерференции, деформации и странни особености се дължат на вътрешноезикова интерференция, (английска родноезикова) и неминуемо влияят на преходния български език в процеса на усвояването му като чужд.

Това заключение обезсърчава.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ СЛЕД ЗАКЛЮЧЕНИЯТА. ЖИВОТЪТ НА ЕЗИКА – НАЙ-ДОБРИЯ ПАЗИТЕЛ НА НАРОДНОСТНАТА НИ СЪЩНОСТ И ПАМЕТ

Езикът на българите в чужбина е деформиран от множество интерференции. Техният брой постепенно нараства и измества жизнените му функции в посока към изчезване. С други думи, животът му е в сериозна опасност. Това заключение не заключава, а *констатира, предвещава, прогнозира и предлага*.

Констатациите за езика ни почиват както на знания и познания априори за езиковите процеси, получени от първоучителите в лингвистичната наука, така и на наблюдения на съществуващия междинен, смесен, преходен езиков код. А погледът върху всеки езиков код е като към статична микроструктура, само че тази е динамична и се видоизменя непрекъснато. Затова каквито и логико-математически методи да използваме за своите констатации, те ще се оказват остарели, ако не отчитат *постъпковите закономерности на отслабване* в движението на езика през всяко ново поколение. Движението му, за съжаление, е в низходяща градация, към безвъзвратно изоставяне на тежки сложни фрази, на думи при наличието на леки по-прости техни чуждоезикови варианти, видоизменени синтактични конструкции, объркан от чуждото обкръжение словоред, морфологични деформации, придобит постепенно фонетичен акцент. Такава е диагнозата на констатациите, картината на „заболяването“.

Ако процесът не бъде овладян, тя *предвещава* сигурна смърт. За успокоение може да се каже, че макар и неизбежна, смъртта на езика не е скорошна, защото и в днешния си деформиран у повечето носители зад граница вид български език, той все още е преобладаваща симеотична система за първото поколение емигранти поради високото равнище на социализация, с което са заминали в зряла възраст. От този симеотичен принцип и в комуникацията се търси признаване от страна на другия и налагане на нашата картина на света. Макар и застрашена от избледняване, тя все още подлежи на „оздравяване“.

За това *прогнозите* за бъдещето на българския език не бива да бъдат мрачни и безнадеждни. Лечение за болестта на езика ни има. Щом комуникативният континуум – най-подходящата за предотвратяване на заболяването на езика среда, е на друго географско място, трябва да се потърси „лекарство“. Засега науката се опира на емоциите като ценностни акценти в живота на емигрантите, подсилвани с национални традиционни символи и борба за административно признаване на неговия (на българския език) статут. Надеждата за намиране по този начин на индивидуален и колективен идентитет, в който езикът е символен елемент, его (по терминологията на Хауген), което търси да се определи и наложи, като се разграничи от сродните си, може да доведе до отказ от доброволна асимилация и желание за национална принадлежност към България. Това, за съжаление, не е достатъчно за живота на езика.

Предложението е за запазване на живия живот на жив и дълговечен български език. В България това значи той да се говори повсеместно и всекидневно. В чужбина няма как да стане, но езикът може да живее, *щом се знае*. „По-базисен критерий – както казват еколингвистите – следва да бъде *споделената комуникативна (не езикова) компетентност* на езиковите носители, т.е. техните възможности за комуникация“ (Angelov 2012: 148). Само така езиковите промени във всеки засегнат малцинствен език, в българския също, ще могат да обръщат посоката както към доминантния език на мнозинството, така и към езика на своята етническа общност според ситуацията.

Начинът за спасяване на езиковия живот трябва да се посочи от науката. От социолингвистиката. Да се изследват езиковите промени и смесвания, да се посочва различната по местонахождение социолингвистична вариантност и алтернативни употреби на различните езикови равнища. Да се прекрачи от сферата на класическото езикознание, проучващо езиковите контакти само като факти, чрез методите на класическата социолингвистика, която изследва речта на терен чрез тайни записи от включено наблюдение, във футурологични прогностики. И тъй като те (според моята прогностика) са за езикова асимилация, да се предприемат съзнателни планомерни действия за предотвратяване на езиковата смърт и за *съживяване* на застрашения език.

Това означава българският език зад граница, дори да няма никакъв авторитет в държавата приемник, да има способност да се предава от поколение на поколение. *А това зависи от нашата държава, от семейството и от училището.* В микрокосмоса на семейството езикът ни да се отглежда като в саксия. Българското училище е мястото, където да се присадят в градина цветята от всички саксии заедно с плодовете от съзнателното стимулиране на езиковото процъфтяване, което пък зависи от *нашата наука*. Българското езиковедие да подобри нивото на *образованието*. Защото само чрез образование езикът може да се обработва, усъвършенства и обогатява духовния живот на българите, както и да възпитава българска национална самобитност.

Литература / References

- Angelov 2012:** Angelov, A. G. *Ekolingvistika ili ekologiya na zastrashenite ezitsi i lingvistika na zastrashenite ekosistemi*. Sofia: MSD. (**Ангелов 2012:** Ангелов, А. Г. *Еколингвистика или екология на застрашените езици и лингвистика на застрашените екосистеми*. София: МСД.)
- Anderson 1998:** Anderson, B. *Vaobrazenite obshtnosti*. Sofia. (**Андерсън 1998:** Андерсън, Б. *Въобразените общности*. София.)
- Armyanov 2016:** Armyanov, G. Knizhovniyat ezik i sotsialnite substandartni formi – blizak pogled ot daleche 25 godini po-kasno. – *Problemi v sotsiolingvistikata*, том 12. Sofia: MSD. (**Армянов 2016:** Армянов, Г. Книжовният език и социалните субстандартни форми – близък поглед отдалече 25 години по-късно. – *Проблеми в социолингвистиката*, том 12. София: МСД.)
- Beck 2002:** Beck, U. *Shto e globalizatsiya?* Sofia: Izd. KN. (**Бек 2002:** Бек, У. *Що е глобализация?* София: Изд. КН.)
- Bokova 2000:** Bokova, P. *Leksikogramatichna interferentsiya v usloviyata na balgarsko-ruskoto dvuezichie (varhu material ot s. Suvorovo)*. Avtoreferat na disertatsiya. Sofia. (**Бокова 2000:** Бокова, П. *Лексикограматична интерференция в условията на българско-руското двуезичие (върху материал от с. Суворово)*. Автореферат на дисертация. София 2000.)
- Chervenkov 2017:** Chervenkov, N. Pri sanarodnitsite ni v Brazilia. — *Balgarite v chuzhbina – tolkova blizo, tolkova daleche. Mezhdunarodno elektronno referirano spisanie za etnologiya, medievistika i etnologiya „Ongal“*. <<http://www.spisanie.ongal.net/broi15.html>> [27.11.2019] (**Червенков 2017:** Червенков, Н. При сънародниците ни в Бразилия. – *Българите в чужбина – толкова близо, толкова далече. Международно електронно реферирано списание за етнология, медиевистика и етнология „Онгъл“*. <<http://www.spisanie.ongal.net/broi15.html>> [27.11.2019])
- Cram 2009:** Cram, L. Introduction: Banal Europeanism: European Union Identity and National Identity in Synergy. – *Nations and Nationalism*, 15/1.
- Ferguson 1971:** Ferguson, Ch. *Language Structure and Language Use*. Stanford Un. Press.
- Fishman 1977:** Fishman, J. *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton.

- Georgiev 2019:** Georgiev, L. *Migratsiyata*. <<https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtiq/migraciq>> [07.07.19] (**Георгиев 2019:** Георгиев, Л. *Миграцията*. <<https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtiq/migraciq>> [07.07.19])
- Haugen 1966a:** Haugen, E. *Dialect, Language and Nation*. American Anthropologist, vol. 68.
- Haugen 1966b:** Haugen, E. *Language Conflict and Language Planning*. Cambridge.
- Husserl 1991:** Husserl, E. *Ideyata za fenomenologiyata. Pet lektzii*. Sofia – Pleven: Evraziya – Abagar. (**Хусерл 1991:**, Хусерл, Е. *Идеята за феноменологията. Пет лекции*. София – Плевен: Евразия – Абагар.)
- Hymes 1970:** Hymes, D. *Linguistic Method in Ethnography & Its Development in the United States*.
- Issa 2016:** Issa, K. Balgarski ezik v semeystvoto „naopaki“ – kulturno ogledalo na „drugata Bulgaria“. – In: *Aktualni problemi na savremennata lingvistika. Yubileen sbornik v chest na prof. d.f.n. d-r hon. kauza Stefana Dimitrova*. Sofia. (**Исса 2016:** Исса, К. Български език в семейството „наопакнати“ – културно огледало на „другата България“. – В: *Актуални проблеми на съвременната лингвистика. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. д-р хон. кауза Стефана Димитрова*. София.)
- Issa 2018:** Issa, K. Naglasi na dnešnite balgarski emigranti kam rodniya ezik i rodnoto obrazovanie. – In: *Balgarski forum. Bulgaria i balgaristikata v promenyashitiya se svyat*. Lodz, Poland. (**Исса 2018:** Исса, К. Нагласи на днешните български емигранти към родния език и родното образование. – В: *Български форум. България и българистиката в променящия се свят*. Лодз, Полша.)
- Issa 2019:** Issa, K. *Ezikovite kontakti na balgarskite bezhantsi v Avstralia*. Doklad na Mezhdunarodnata konferentsiya „Ot slovo kam deystvie: razkazi i reprezentatsii“ na Fakulteta po slavyanski filologii na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia, 2019. (**Исса 2019:** Исса, К. *Езиковите контакти на българските бежанци в Австралия*. Доклад на Международната конференция „От слово към действие: разкази и репрезентации“ на Факултета по славянски филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, София, 2019.)
- Issa 2020:** Issa, K. Savremennata balgarska gradska ezikova situatsiya v grad Sidni, Avstralia. – *Problemi na sotsiolingvistikata*, tom 14. Sofia: MSD. (**Исса 2020:** Исса, К. Съвременната българска градска езикова ситуация в град Сидни, Австралия. – *Проблеми на социолингвистиката*, том 14. София: МСД.)
- Kanevska-Nikolova, Fanchulo 2019:** Kanevska-Nikolova, E., D. Fanchulo. *Edna arhaichna slavyanobalgarska morfologichna osobenost, revitalizirana v internet prostranstvoto*. Doklad na Chetvartata mezhdunarodna nauchna konferentsiya v tsikala „Sotsiolingvistichen podhod kam slavyanskite ezitsi“ na Komisiyata za sotsiolingvistika na Mezhdunarodniya komitet na slavistite. Rieka, Harvatiya, 2019. (**Каневска-Николова, Фанчуло 2019:** Каневска-Николова, Е., Д. Фанчуло. *Една архаична славянобългарска морфологична особеност, ревитализирана в интернет пространството*. Доклад на Четвъртата международна научна конференция в цикъла „Социолингвистичен подход към славянските езици“ на Комисията за социолингвистика на Международния комитет на славистите. Риека, Хърватия, 2019.)
- Kochev 1984:** Kochev, Iv. *Standartnata i substandartnite (regionalni) formi na balgarskiya ezik*. Sofia. (**Кочев 1984:** Кочев, Ив. *Стандартната и субстандартните (регионални) форми на българския език*. София.)

- Kocheva 2017a:** Kocheva, A. *Smeseniyat ezik na vienskite balgari*. Sofia. (**Кочева 2017a:** Кочева, А. *Смесеният език на виенските българи*. София.)
- Kocheva 2017b:** Kocheva, A. Nemski leksikalni interferenti v smeseniya ezik na balgarite vav Viena. – *Balgarite v chuzhbina – tolkova blizo, tolkova daleche. Mezhdunarodno elektronno referirano spisanie za etnologiya, medievistika i etnologiya „Ongal“*. <[http://www.spisanie.ongal.net/broi15.html](http://www.spisanie ONGAL.NET/broi15.html)> [27.11.2019] (**Кочева 2017b:** Кочева, А. Немски лексикални интерференти в смесения език на българите във Виена. – *Българите в чужбина – толкова близо, толкова далече. Международно електронно реферирано списание за етнология, медиевистика и етнология „Онгъл“*. <<http://www.spisanie.ongal.net/broi15.html>> [27.11.2019])
- Kolkovska 2016:** Kolkovska, S. Migrant, emigrant ili imigrant. – In: *Napisanoto ostava. Leksika*. <https://ibl.bas.bg/ezikovi_spravki/migrant-emigrant-ili-imigrant/> [08.07.2019] (**Колковска 2016:** Колковска, С. Мигрант, емигрант или имигрант. – В: *Написаното остава. Лексика*. <https://ibl.bas.bg/ezikovi_spravki/migrant-emigrant-ili-imigrant/> [08.07.2019])
- Labov 1972:** Labov, W. Language in the Inner City; *Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Pres.
- Maeva 2017:** Maeva, M. Balgarskata migratsiya kam Velikobritaniya ot sredata na НН v. do 1944 g. – In: *Balgari v chuzhbina, chuzhdentsi v Balgariya*. Institut za etnologiya i folkloristika s Etnografski muzey – BAN. Sofia. (**Маева 2017:** Маева, М. Българската миграция към Великобритания от средата на XIX в. до 1944 г. – В: *Българи в чужбина, чужденци в България*. Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН. София.)
- Milanov 2017:** Milanov, E. Regionalni i etnokulturni balgarski obshtnosti zad granitsa. – *Balgarite v chuzhbina – tolkova blizo, tolkova daleche. Mezhdunarodno elektronno referirano spisanie za etnologiya, medievistika i etnologiya „Ongal“*. <<http://www.spisanie.ongal.net/broi15.html>> [27.11.2019] (**Миланов 2017:** Миланов, Е. Регионални и етнокултурни български общности зад граница. – *Българите в чужбина – толкова близо, толкова далече. Международно електронно реферирано списание за етнология, медиевистика и етнология „Онгъл“*. <<http://www.spisanie.ongal.net/broi15.html>> [27.11.2019])
- Pachev 2006:** Pachev, A. *Ezikovite obshtnosti v usloviyata na evropeizatsiya i globalizatsiya*. Sofia. (**Пачев 2006:** Пачев, А. *Езиковите общности в условията на европеизация и глобализация*. София.)
- Pachev 2012:** Pachev, A. *Sotsiolingvistika na evropeyskata integratsiya*. Sofia. (**Пачев 2012:** Пачев, А. *Социолингвистика на европейската интеграция*. София.)
- Padeshka 2017:** Padeshka, M. Balgarskite uchilishta zad granitsa prez pogleda na edna obshtestvena mediya (Natsionalno izdatelstvo „Az Buki“ – MON). – In: *Balgari v chuzhbina, chuzhdentsi v Balgariya*. Institut za etnologiya i folkloristika s Etnografski muzey – BAN. Sofia. (**Падешка 2017:** Падешка, М. Българските училища зад граница през погледа на една обществена медия (Национално издателство „Аз Букѝ“ – МОН). – В: *Българи в чужбина, чужденци в България*. Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН. София.)

- Penchev 2017:** Penchev, Vl. Topologiya na balgarskoto v Sredna Evropa. – In: *Balgari v chuzhbina, chuzhdentsi v Bulgaria*. Institut za etnologiya i folkloristika s Etnografski muzey – BAN. Sofia. (**Пенчев 2017:** Пенчев, Вл. Топология на българското в Средна Европа. – В: *Българи в чужбина, чужденци в България*. Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН. София.)
- Pernishka 2017:** Pernishka, E. Nyakoi nastoyashti problemi na naukata i obrazovaniето s ogleд na balgarskiya ezik. – In: *Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodna yubileyна konferentsiya na IBE pri BAN*. Sofia. (**Пернишка 2017:** Пернишка, Е. Някои настоящи проблеми на науката и образованието с оглед на българския език. – В: *Сборник с доклади от Международна юбилейна конференция на ИБЕ при БАН*. София.)
- Simeonova-Konach 2004:** Simeonova-Konach, G. *Ekzotichniyat drug*. Sofia. (**Симеонова-Конах 2004:** Симеонова-Конах, Г. *Екзотичният друг*. София.)
- Simeonova-Konach 2017:** Simeonova-Konach, G. Markata/brandat na stranata i balgaristikata v chuzhbina. – *Ezik i literatura*, Sofia. (**Симеонова-Конах 2017:** Симеонова-Конах, Г. Марката/брандът на страната и българистиката в чужбина. – *Език и литература*, София.)
- Slavova 2019:** Slavova, M. Urbanizatsiya v usloviya na demografska kriza. – In: *Godishnik na UASG*. Sofia, 2019. (**Славова 2019:** Славова, М. Урбанизация в условия на демографска криза. – В: *Годишник на УАСГ*. София.)
- Sotirov 2000:** Sotirov, P. *Ezik i zivot. Sotsiolingvistichno opisanie na balgarite v Ungariya*. Izdanie na Balgarsko republikansko samoupravlenie, Budapeshta. (**Сотиров 2000:** Сотиров, П. *Език и живот. Социолингвистично описание на българите в Унгария*. Издание на Българско републиканско самоуправление, Будапеща.)
- Statelova 1994:** Statelova, E. *Ivan Evstratiev Geshov ili tranliviyat pat na sazidaniето*. Sofia: AI „Marin Drinov“. (**Стателова 1994:** Стателова, Е. *Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на създанието*. София: АИ „Марин Дринов“.)
- Staykova 2011:** Staykova, M. *Avstralia – Bulgaria: po-malko nepoznati*. Sofia. (**Стайкова 2011:** Стайкова, М. *Австралия – България: по-малко непознати*. София, 2011.)
- Stoykov 1993:** Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia. (**Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София.)
- Suleymanova, Shaymerdenova 2002:** Suleymanova, E. D., I. Zh. Shaymerdenova. *Slovar sotsiolingvisticheskikh terminov*. Kazakuniversitet, Almata. (**Сулейманова, Шаймерденова 2002:** Сулейманова, Э. Д., И. Ж. Шаймерденова, *Словарь социолингвистических терминов*. Казакуниверситет, Алмата.)
- Tashev 2015:** Tashev, S. Vazmozhnostite na diasporata da vliyaе varhu demografskite protsesi v Bulgaria. – *Geopolitika*. (**Ташев 2015:** Ташев, С. Възможностите на диаспората да влияе върху демографските процеси в България. – *Геополитика*.)
- Videnov 1973:** Videnov, M. Kam vaprosa za t.nar. interdialekt. – *Slavistichni izsledvaniya*, kn. III. Sofia. (**Виденов 1973:** Виденов, М. Към въпроса за т.нар. интердиалект. – *Славистични изследвания*, кн. III. София.)
- Videnov 1982:** Videnov, M. *Sotsiolingvistika*. Sofia. (**Виденов 1982:** Виденов, М. *Социолингвистика*. София.)
- Videnov 2000:** Videnov, M. *Uvod v sotsiolingvistikata*. Sofia: Delfi. (**Виденов 2000:** Виденов, М. *Увод в социолингвистиката*. София: „Делфи“.)

- Videnov 2003:** Videnov, M. *Balgarskata ezikova politika*. Sofia: MSD. (**Виденов 2003:** Виденов, М. *Българската езикова политика*. София: МСД.)
- Videnov 2013a:** Videnov, M. Kam problemata za vazdeystvie varhu rodniya ezik na balgarskata emigratsiya po sveta. – *Nauka*, №5. (**Виденов 2013а:** Виденов, М. Към проблемата за въздействие върху родния език на българската емиграция по света. – *Наука*, №5.)
- Videnov 2013b:** Videnov, M. *Ezikovedski shtrihi i etyudi*. Sofia. (**Виденов 2013б:** Виденов, М. *Езиковедски штрихи и етюди*. София.)
- Videnov 2016:** Videnov, M. *Iz toya ezikovedski belezhnik*. Sofia. (**Виденов 2016:** Виденов, М. *Из моя езиковедски бележник*. София.)
- Videnov, Baychev 1999:** Videnov, M., B. Baychev. *Velikotarnovskiyat ezik*. V. Tarnovo: Abagar. (**Виденов, Байчев 1999:** Виденов, М., Б. Байчев. *Великотърновският език*. В. Търново: „Абагар“.)
- Weinreich 1979:** Weinreich, U. *Yazykovye kontakty*. Kiev. (**Вайнрайх 1979:** Вайнрайх, У. *Языковые контакты*. Киев.)
- Yanev 2017:** Yanev, Y. Balgarskite obshtnosti v chuzhbina i darzhavnata politika kam tyah – mezhd minaloto i badeshteto. – In: *Balgari v chuzhbina, chuzhdentsi v Bulgariya*. Institut za etnologiya i folkloristika s Etnografski muzey – BAN, Sofia. (**Янев 2017:** Янев, Й. Българските общности в чужбина и държавната политика към тях – между миналото и бъдещето. – В: *Българи в чужбина, чужденци в България*. Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, София.)

Катя Исса
Университет по архитектура,
строителство и геодезия
бул. „Хр. Смирненски“ 1
София, 1000
България
katyaissa@abv.bg
<https://orcid.org/0000-0002-5698-4390>

Katya Issa
University of Architecture,
Civil Engineering and Geodesy
1 Hr. Smirnenski Blvd
Sofia 1000
Bulgaria
katyaissa@abv.bg
<https://orcid.org/0000-0002-5698-4390>